

Lederer Emil: A világháború szociológiájához

[Részlet szerzőnek a *Társadalomtudományi Társaság*-ban f. évi április hó 9-én tartott előadásából. Minthogy helyszűke miatt az egész tanulmányt nem adhatjuk ki, mielőtt a cikk meritumát szözszerinti fordításban közöljük, előzményeit legalább kivonatban mutatjuk be olvasóinknak:

Az a változás, amit a háború hozott a társadalomba, Tönnies szavaival élve röviden úgy fejezhető ki, hogy a mozgósítás napján a társadalom közösséggé alakult át. E változás lényege az, hogy a társadalmon belül csoportokat alakító erők hatása egyszerre megszűnt s minden érdeklődés, minden akarat, minden cselekvés egy közös dologra irányul. Míg a társadalomban az emberek békésen egymás mellett, de egymástól elválasztva élnek, addig a közösségben minden válaszfal dacára együtt vannak s az egyest az összeség, mint magasabb egység foglalja magában. Ezen átváltozás oka abban rejlik, hogy a modern hadsereg az általános védkötelezettség folytán egy egészen sajátos társadalmi összefüggést fejlesztett ki, melyen belül minden társadalmi különféleség fel van függesztve. Ebben a társadalmi alakulatban mindenki az egész után igazodik, része az egésznek, még pedig kényszer erejénél fogva, egyéni akaratától függetlenül. Már békében is így van. Még inkább háború idején. Úgyhogy a hadsereg a társadalom mellett fejlődő, tőle független társadalmi alakulatnak, még pedig oly általános társadalmi alakulatnak látszik, mely nemcsak Németországban, hanem a többi hadviselő államokban is épen úgy kialakult. Európa népeinek mai közössége nem a tett, hanem a sorsnak a közössége.

Minden kor hadviselésének meg van a maga sajátos formája melyet az illető kornak társadalmi viszonyai szabnak meg. A mai háborút jellemzi: a lövészárók széleskörű alkalmazása a felvonuló ütközetekkel (*Aufmarsdischlachten*) szemben; az első nagy győzelmek jelentősége csökkent; a bekerítési taktika fontossága megnövekedett, ami a frontok állandó meghosszabítására vezetett; óriási tömegek alkalmazása eddig elképzelhetetlen területekre terjesztette ki a háborút; ezen óriás tömegek regenerációs képessége oly nagy, hogy a legfényesebb stratégiai siker is múltó jelentőségű. A néphadsereg jellegéből következik, hogy nem

lehet oly elhatározó csapást mérni az ellenségre, mint régebben s csak akkor lehet békére kényszeríteni, ha minden emberanyagát kénytelen volt már kimeríteni. A modern háború így ismét az ősi irtóháborúhoz (*Vernichtungskrieg*) vezetett vissza; az általános védkötelezettség a szó legeredetibb és legrettenetesebb értelmében újra a népek háborújához jutott el. Ez a népháború csak abban különbözik a régiektől, hogy a tömegeket szervezeten és jól csoportosítva alkalmazza, hogy a tömegek egy igen fejlett hadigépezet anyagává lettek.

A hadi technika fejlődése, az alkalmazott tömegek növekedése és a tömegek folytonosan emelkedő egyneművé tétele kölcsönösen feltételezik egymást és a hadsereg természetéből folynak. A hadsereg célja mindig az ellenfél leverése. E célból következik, hogy a hadsereg természeténél fogva fejlődő képződmény. Mert egy hadsereg sem lehet soha tökéletes, de mindig tökéletesebbnek kell lennie, mint aminő az ellenfél hadserege. Ha a technikai haladás emelte a hadsereg teljesítőképességét, több emberre van szükség a hadikészülék üzemeltetésére, viszont a nagyobb tömeg a pusztító technika tökéletesítését kívánja. Így következik tisztán a „katonai szükségesség” szempontjából a hadi technika és a felhasznált embertömeg folytonos növekedése.

A hadsereg jellege mindenütt ugyanaz. A társadalmi vizsgálódás szempontjából rendkívül fontos dolog: nemcsak a hadsereg és stratégia, hanem a hadseregek teljesítőképessége is mindenütt egyforma. Azt látjuk, hogy a legkülönbözőbb társadalmi szervezetek, a legellentétebb művelődési sajátságok dacára minden országban ugyanaz a hadigépezet fejlődött ki, egyforma tisztek nevelkedtek s teljesen hasonló technikai csapatok keletkeztek. A hadi technika óriási emelkedése a hadsereget elválasztotta természetes talajától, nincs többé szerves kapcsolatban a néppel, gépezet lett, mely működik. Ezt a megkülönböztetést nem lélektani értelemben kell venni — lélektanilag sohasem volt a nép a hadsereggel oly szorosan összekapcsolva, mint most — de a hadsereg, mint harca- szati eszköz, minden országban egyforma, a nemzeti sajátságok, a társadalom különféleségei a gazdasági szerkezet teljesen háttérbe szorulnak, épen úgy, mint ahogyan egy pamutfonó épen olyan Amerikában, mint Oroszországban, mert teljesen egyforma gépeket használ. Miként az ipar fejlődése, mely a technikai haladáson alapszik, úgy a hadsereg fejlődése is „történet nélkül való”, nincs összefüggésben a műveltség fejlődésével. Bár a nép ereje nyilatkozik meg a hadseregben, ez az erő elvont energia, mely nem viseli magán a nép jellegét.

Az államhatalom ezen absztrakt természetű hadseregben ölt testet. A modern államnak a hadsereg nemcsak egyik szerve, hanem egyúttal egy sajátos megjelenési formája is. A modern állam kettős természetű. Belülről nézve a társadalmi és gazdasági szervezetnek s a népesség műveltségi fokának függvénye, tehát történelmi és politikai egyénisége van és helyenként különböző jellegű; kívülről tekintve azonban a hatalom hordozója, az egész terület és népesség felé kiterjedő souverain hatalom, a hadseregben minden, nép és terület, korlátlanul rendelkezésére áll. Kérdés, vajjon az állam így kívülről tekintve, mint a főhatalom hordozója, egyáltalában kapcsolatban van-e a tényleges társadalmi és gazdasági szervezettel s ha igen, mennyire?

A modern állam mindenhatósága egy paradox történelmi feddés alatt szilárdult meg. Az abszolút monarchia mindenható volt fogalma szerint de tényleg hatalma nagyon korlátolt volt, mert azon idők nem nyújtottak lehetőséget nagy hatalom kifejtésére. Az abszolút királyság korában az állam nem nyúl még mélyen a népesség szelesebb rétegeibe. A francia forradalom hozza az első népfelkelést. Akkor először volt lehetséges a népesség erejének nagyobb kihasználása; de ez időtől kezdve általános lesz Európában. Az általános hadkötelezettség elve mindenütt elfogadásra talál s ezáltal az állam korlátlan hatalma tényleg megvalósul: most rendelkezik először ténylegesen az egész népesség erejével. A lakó sok állampolgárok lesznek s ez a szó fejezi ki épen a modern állam természetében rejlő ellenmondást. Állampolgár azt jelenti bizonyos jogok birtokosa, azonban a jogoknak a valóságban semmi sem felelhet meg olyan államban, mely határain belül minden hatalom felett uralkodik. A modern állam — mindenhatóság — lényegében azonban elvont dolog, minden társadalmi és gazdasági különbség felett marad; az államnak, mint egésznek lényege, mikor kifelé jelentkezik, ugyanaz a demokrata Franciaországban, mint az autokrata Oroszországban és a parlamentáris Németországban.

Az állam azonban ily kettős jellegűvé, valóságos hatalom-állammá csak a modern hadsereg által lehetett. A hadsereg egyszerre eszköze és lényege is az államnak, mint főhatalomnak. De amint a modern állam nem képzelhető a modern hadsereg nélkül, úgy emez is csak az államban, mint ennek szerve, lényege gondolható el. Állam és hadsereg folytonos kölcsönhatásban vannak: emelkedik az államhatalom, növekszik a hadsereg s viszont, tehát egymás fejlődését kölcsönösen gyorsítják: csak a modern s jól megszervezett állam nyújthat biztos alapot és belső összetartást a hadseregeknek s csak a modern hadsereg teszi valósággá az állam mindenhatóságát.

Tehát így kettős kölcsönhatással állunk szemben: egyrészt a hadseregekben, természetéből folyólag, kölcsönösen segíti egymást a fejlődésben a technikai haladás és nagyobb s nagyobb tömegek alkalmazása, másrészt a hadsereg és államhatalom egymásra folytonos növelő hatással vannak.

Az állam azonban egyúttal a társadalom legegységesebb szervezete, mely az egész területtel és az egész népességgel rendelkezik. Mikor az állam főhatalmi mivoltában, kifelé lép fel, egészen megszűnik, felfüggesztődik másik alakjában, befelé. Leghatározottabban látszik ez háború esetén mikor az állam legteljesebben jelentkezik főhatalom alakjában. Ez az eset ma Európában.

Az államnak vázolt fejlődése elsősorban gazdasági és társadalmi okok következménye. A hadsereg természetében rejlő dinamikus erő nem találhatja meg a kifejlésére szükséges talajt a kötött gazdasági rendszer és a kezdődő kapitalizmus korában. A gazdaság termelő képessége és az államhatalom lehetőségei nem tudják előteremteni a nagyhatalmi célok elérésére szükséges eszközöket. Csak a mai nagytőkés termelőrendszer képes a munkaerő kihasználásának és az ipari árútermelés határtalan lehetőségének folytonos növelésével a modern hatalom-államnak talajt teremteni.]

modern kapitalista termelőrendszer produktivitása s a gazdasági élet ebből folyó szervezete most először nyújt az államnak oly cselekvési lehetőségeket és segélyforrásokat, melyekre azelőtt gondolni sem lehetett. Mindenekelőtt a népesség szaporodása: a modern állam nagyobb népességet tud eltartani ugyanazon a területen nemcsak az árútermelés következtében, hanem a földművelés belterjesebbé válása folytán is. Ily módon sokkal nagyobb néptömegek felett rendelkezik, mint régen. A tömegszerűség, mely egyformán jellemzi a javak termelését és a népesség elhelyezkedését (a városokban), lehetővé teszi, hogy az állam hatásköre a történelemből ismert határokon túl terjeszkedjék.

Nagy Frigyes korában még nem állt fenn az általános hadkötelezettség; nem lett volna kívánatos a fáradtságosán felnevelt munkásokat és munkavezetőket a háború eshetőségeinek kitenni. Túl érzékeny volt még az új ipari gépezet, nem is beszélve arról, hogy az állam segélyforrásai nem lettek volna elegendők az általános hadkötelezettség tényleges megvalósítására. A háborúk hosszú tartama miatt — mondja egy későbbi történetíró — ez „csak barbárság árán” lett volna lehetséges. Pedig a hadsereg nagysága, a hadkötelezettség kiterjesztése nem mellékes mozzanat. Most benne gyakorolja az állam tényleg uralmát polgárai felett, akik ezáltal lesznek alattvalókká. Ezzel szemben a zsoldos hadsereg valódi állampolgári szabadságnak kifejezője és azt mutatja, hogy a társadalom az állam kifelé való cselekvéseiben sincs felfüggesztve; az állam polgárai felett csak szerződéses viszony folytán rendelkezik.

A modern ipari termelés azonban nemcsak a népesség szaporodása miatt előfeltétele az általános hadkötelezettségnek, hanem a fokozott termelés miatt is. Valamennyi társadalmi rétegnek mindenféle ipari termékekkel való gazdagabb ellátása azt eredményezi, hogy a munkaerő egy része nélkülözhető termékek előállítására fordítódik. A tisztán mezőgazdasági államnak (ilyen most már nincs; mert az agrárállamok is más államok ipara folytán produktívabbak lettek — mezőgazdasági gépek, műtrágya stb. — és terményfölösleget állítanak elő kivitelre) lakosai összes munkaerejére szüksége volt csupán a maga ellátására. Háború ily államban inséget jelent. A mezőgazdasági iparállamban (különösen abban, melynek van kivitele) azonban óriási tömeg olyan munkaerő van, mely az elsőrendű életszükségletek ellátására már felesleges. A háború, mint mindenfajta életmód általános megzavarója, ezt a munkaerőt feleslegessé teszi. Akármilyen ellenmondónak látszik, a modern ipar-állam legfejlettebb, legfinomabban organizált gazdasági szervezete könnyebben viseli el a hadkötelezettség legmesszebbmenő kiterjesztését, azaz az összes termelő népességnek a háborúba való bevonását, mint a középkori agrárállam. Azok, akik otthon maradnak, a háborúra nem alkalmasok, fiatalok, öregek és asszonyok elegendők a lét fentartásához szükséges dolgok előállítására.

Természetesen az általános védkötelezettségnek a háborúban a gazdasági életre döntő következményei vannak; mert tekintve, hogy

az nemcsak a luxusmunkások, hanem az összes munkáskategóriák egyenlő mértékű bevonását jelenti, a munkavégzésnek és vállalkozásnak fáradságos és (magángazdasági) veszteségekkel járó átalakult kívánja mely miatt sok vállalat tönkremegy. Innen van a gazdasági életnek az a bizonyos „érzékenysége”, melyről a háború előtt sokat beszéltek. Ez azonban csak relative van meg, t. i. a béke állapotához viszonyítva. A háborúban azonban nem jelent mást, mint a termékek előállításának és forgalmának szűkebb körre való visszaszorítását. Bizonyos súrlódásoktól eltekintve pedig ez sokkal könnyebben lehetséges, mint az összes néperő megfeszítése a mezőgazdasági államban. Minél fejlettebb a gazdasági élet, minél „gazdagabb” a közgazdaság, annál könnyebben esnek a háború legnagyobb erőfeszítései (Franciaország 1870—71-ben Németországgal szemben, viszont Japán Oroszországgal szemben); ezeknek azonban csak visszavető, nem pedig megsemmisítő hatásuk van, bár egy tisztán visszavető háború jelentősége nagyobb lehet, mint egy megsemmisítő (tisztán az a kérdés, ki és mi a háború tárgya).

Még más szempontból is feltétele a modern kapitalizmus az általános védkötelezettségnek és a háború-viselés lehetőségének: csakis az elég produktív ahhoz, hogy a mai hadseregnek minden szükségleti cikkelkel való felszerelését lehetővé tegye s hogy a továbbiakban, a háború tartama alatt a háború eszközeit kellő mennyiségben előteremtse. A modern ipar technikai és szervezeti fejlettségi feltétele a több hónapig tartó háborúnak; ahol az ipar ezen követelményeknek nem felel meg, ott a többi államnak kell közbe lépni: úgy Franciaország, mint Oroszország ma már, amint látszik, csak az amerikai ipar segítségével folytathatja a háborút.

Nemcsak az anyagi gazdaság, hanem a kapitalizmus társadalmi felépítése is kiemelendő ebben az összefüggésben. Általában elismerik az ipar és a hadsereg szervezete között fenálló hasonlóságot és azt, hogy az ipari munkás könnyen beilleszthető a hadsereg szervezetébe. Még szembetűnőbb a modern hadsereg tanult ipari munkásokban (különösen fémmunkásokban) való nagy szükséglete az egyre jobban kibővülő technikai csapatok részére. Míg a régi hadseregek masírozó, éhező, fagyoskodó gyalogsága és lovassága legcélszerűbben a parasztok közül rekrutálódott: addig a modern ipari munkás lelki alkata (úgy a tanulté, mint a betanítotté) mindig hasonlóbb lesz a modern hadsereg katonájának lelkéhez. Ez nem előre megállapított összhang, de mindamelllett fontos, hogy a technika dinamikája, melyet az ipari nagytőke fejleszt, úgy alakítja át a munkástömegeket, amilyenre a hadsereg dinamikájának szintén szüksége van. Ez szinte szimbólikusan fejeződik ki a felderítő csapatok átalakulásában: régebben a lovasság, mint az agrár-gazdaság legfinomabb virága, most a repülőgép, mint az ipari fejlődés legmagasabb csúcspontja.

Itt talál megoldást az az ellentét, amely azáltal látszott adva lenni, hogy az állam befelé való hatalmából mindig veszít, mindinkább az adott osztályok rétegződésének lesz kifejezője, tehát az uralkodó osztályok választmánya lesz, kifelé pedig, mint a főhatalom

hordozója jelentkezik. Az államnak egyik vagy másik osztály részére való kiszolgáltatása mindig a gazdasági élet magasabb szervezési alakját jelenti: a vállalkozók hatalmának növekedése a gazdaságnak a nyereség céljából történő célszerű szervezését és a szigorú gyári fegyelmet involválja. A munkásosztály emelkedő hatalma: a nagy tömegek jobb életmódját és az észszerűbb gyári szervezet kényszerét hozza magával. A vállalkozók, valamint a munkások érdekeinek képviselése a gazdasági fejlődés gyorsabb tempóját eredményezi, tehát a hatalmi állam teljes kifejlődéséhez szükséges előfeltételek fokozódását, semmi esetre se akadályát. Az állam sülyedő hatalma befelé, az államgépezetnek az osztályok által való birtoklása nem zárja ki, hogy az államnak, mint hatalmi államnak ereje kifelé növekedjék. Csak a gazdasági élet pangása veszélyes rá nézve, de bizonyos mértékig nem érdekli, hogy tröszt vagy szociális demokrácia felé halad-e.

Azonban nemcsak az közömbös a hatalmi államra, mindig a fent jelzett megszorítások között, hogy miképpen oszlik meg a hatalom az egyes osztályok között, nemcsak hogy növekedhetik hatalma kifelé éppen befelé sülyedő hatalma következtében, hanem még további emelkedést érhet el a társadalom felépítése által. A kapitalizmus gazdasági rendszere természetéből folyólag ellentétes és ennek megfelelő a népesség osztálytagozódása. A kapitalizmust megelőző kor társadalma (a rendek társadalma) lényegében harmonikus. A feudális társadalmat organikusnak kell mondanunk, éppen úgy, mint a középkori céh intézményét. Benne a népesség rétegződése szilárd és megállapodott. Az érdekellentétek nem elvi jelentőségűek és nem vonatkoznak a társadalom lényegére, szervezetére. A kapitalizmussal jelenik meg először a tőke és a munka ellentétesége s az osztályképződés bármennyire elágazó legyen is, a korábbi társadalmi szerkezet elemei osztályokká gyűrődnek össze, a tőke és munka ellentétes jellege alapvető nyarad. Ezzel szemben az osztályok tudatában a társadalom fölött álló állam fogalma keletkezik és az államnak, mint elvont hatalmi államnak fejlődése a társadalmi fejlődés vonalába kerül. S ez oly messzire megy, — s ezzel elérkeztünk a modern állam fejlődésének legjelentékenyebb következményéhez — hogy az államot elvont hatalmi állam alakjában is a társadalommal egyértelműnek fogják fel, hogy a társadalom magát ott is, ahol pedig már az állam tárgya, még mindig társadalomnak, tehát alanynak, cselekvőnek érzi. Mint a hatalom hordozója kifelé, legerősebben a hatalom tevékenységében, egy háborúban, jelenik meg az állam szerve, a hadsereg, mint nép. A nép öntudatában aktívnak érzi magát akkor is, mikor hirtelen a hadsereg formái közé találja magát kirepítve. Az a társadalom, mely megszokta, hogy az államot számtalan ténykedésében majd az egyik, majd a másik pártnak lássa vagy legalább is érezze, az állam cselekvésében egy aktív egység öntudatát nyeri. Az aktív egységnek ez az öntudata, felfogásunk szerint, nem egyéb, mint ideológia. Nem is keletkezhetik másképen, a kapitalista társadalom lényegéből folyólag, csak mint egy veszély ellenében tömörülő egység és azért találjuk mindig a modern állam háborújában a

dolog oly beállítását, hogy az összesség védelmezéséről van szó. Mindegyik állam a megtámadott fél akar lenni, mert csak így érhető el az osztályoknak — tartalmilag jobban meg nem határozott — egysége, közösséggé válása. Ez lesz tehát az államok hivatalos magatartása is: a háborút, mint védelmi háborút felfogni. — így lehet a társadalom háborúja, így lesz a társadalom minden ereje eredményesen zászló alá hívható, míg ez lehetetlen volna az állam vagy bizonyos érdekek háborújában.

Az államnak és tevékenységének kísértetszerű, elvont természete, hasonló állami hatalmak jelenlegi összeütközésének végzettségére még világosabb lesz azon tényállás által, hogy az állam cselekvésében a hivatalos publicisztika mellett minden más szellemi erő felett is rendelkezik, és hogy minden államban teljesen meghajolt és a háború szolgálatába állott, hogy úgy mondjuk berukkolt az érvek logikája is. Ebben az értelemben lett tényleg a modern állam „kultúrállam”, felhasználja céljaira az összes szellemi és kulturális erőket is. Elfelejtjük az egyén ama természetes jogainak leghalkabb hangoztatását is, melyeket a modern államok alkotmányai biztosítani akarnak. A modern hatalmi állammal szemben nincs alkotmány; a háborúban fel is függesztik.

Hogy a jogállam mennyire csak forma, legjobban igazolja a jogi helyzetben rejlő ellentmondás: az uralkodó mozgósítási és hadüzeneti jogánál fogva tényleg rendelkezik a társadalom felett, magában egy államot képvisel, hogy a parlamentek hozzájárulását kikérik, annak a hadviselésre semmi hatása sincsen. Öszeütközés esetén azonnal nyilvánvaló lenne, hogy itt két egyetemes „állam” került ellentétbe.

Hogy az államok szuggesztív hatalma mily messze terjed a háborúban, többek között a modern intellektuellek talaját veszített viselkedése és a valósággal szemben a helyes ösztön teljes hiánya is mutatja. Egy későbbi kor alig fogja megérteni tudni azt az akaratnélküliséget, hogy ne mondjuk alázatos hódolatot, mellyel minden irány beleszédült a háború tényébe s benne képzelt új életre kelni. Nincs Németországban, sem rajta kívül egyetlen egy szellemi és kulturális törekvés sem, mely ne volna kész a háború ideológiájául szolgálni. Mindegyik szeretné a háborút, mint erőforrást kihasználni. Ezek a fáradozások egészen torzakká lesznek, hogyha korunk egyházi (mert nem vallásos) irányzataiból indulnak ki; ők a háborúban Istenért való szent küzdelmet látnak, birodalmának e földre való eljöttéért és uralmáért. Ez a katolikus hang. S mit szóljon az ember ahoz, hogy nem akarják azonosítani a kereszténységet a világbéke gondolatával, mert ez hedonizmus, mert a háborúnak az elvetése biológiailag és szociológiailag van alátámasztva s egyedül az a célja, hogy az embert megkímélje a fájdalomtól, holott a kereszténység az embernek erkölcsi helytállását kívánja minden kísértéssel szemben. „Az embereknek szükségük van a háborúra, hogy alkalmuk legyen a szó legszorosabb és legigazabb értelmében egy ügyért életüket áldozni”. Ez a felfogás annál meglepőbb, mivel olyan értekezésben találjuk kifejtve, amely különben látja a vallásos problémát

a háborúban (Martin Rode: *Dieser Krieg und das Christentum*, „*Politische Flugschriften*”. Herausgegeben v. Ernst Jäckh, s. 28—29) s mégis a háború vallásos jelentőségében hirtelen eltekint attól, hogy a háború mégis óriási fájdalom okozásával egyenlő értelmű, nemcsak áldozatokkal, hanem erőszakosságokkal elválaszthatatlanul függ össze és hogy a háború gondolata végeredményben az ellenség megsemmisítésére s nem pedig a sajátmaga megalázására irányul! Ezek a nézetek éppen azért különös ellentétben vannak a pápa felfogásával, aki (kifejezőmódjában a gazdasági helyzet erkölcsi értékelésével) a háborúra tulajdonképpen a materialista történelmi felfogás sémáját szeretné alkalmazni (amikor azt mondja, hogy a háború az embereknek földi javakért való irigységéért származik). Egészen szórványosak tehát azok a hangok, melyek a háborút keresztényietlennek mondják. Annál nyomatékosabban kell ezért kiemelnünk Fr. W. Förster nyilatkozatát: „a kereszténység nem egy szóvivője beszélt az utóbbi hónapokban nagyon kevésbé keresztényi módon és árulta el a mennyei igazságot mulandó érdekeknek és szenvedélyeknek . . .” „Minden háború elfordulás Krisztustól, akkor is, ha nem is tudjuk minden egyes hibájának mértékét pontosan megadni.” Ugyanaz a szerző mondja: az államnak a belső és külső politikában az erkölcsi törvényeknek alá kell magát rendelni. A magas politika úgyszólván csak függeléke és eszköze volt a militarizmusnak.

Az államnak a nemzeti eszmével való összefüggése sem oly élénk már jelenleg, hogy az államok a nemzeti egység hordozói legyenek és ezen funkciójukból merítsenek erőt és értelmet. Hiszen az *állam-nemzet* vagyis a nem egységes népek állama még soha sem jelentkezett oly nyíltan, mint most, ahol mindenfelé egy és ugyanazon nemzet tagjai harcolnak egymás ellen. Nem is volna szükségünk a nacionalizmus és a gazdasági érdekek összefüggésének felderítésére, melyet Otto Bauer alapvető munkáinak köszönhetünk, hiszen most szinte kézzelfogható, mennyire ideológiává nemcsak kapitalisztikus, hanem állami ideológiává lett a nemzet. Ez még azoknak az állásfoglalásából is kiderül, akik a mai államot nemzeti államnak tekintik, így pl. Meinecke a legnyomatékosabban hangsúlyozza, hogy az állami kötelék fontosabb, mint a népi (nemzeti) kötelék; hogy egész Középeurópa állemelete a jövőben a nemzeti szenvedélyek mérséklését kívánja, stb. Itt az államfogalom, mint magasabbrendű szerepel, ami alapjában véve, ezen már nem elsősorban nemzeti állam lényegének a revíziójához kellene hogy vezessen. Persze a nemzeti állam gondolata is tisztán ideológia. Hogy a mai nacionalizmus már egyáltalában nem hozza kifejezésre az egyes nemzetek sajátosságát, hanem teljesen politikai, mindenütt egyforma törekvéssé fajult, azt Meinecke (az előbb idézett s még a háború kitörése előtt írt értekezésében) nagyon élesen kimutatja; mint mikor azt mondja pl., hogy a „nemzeti eszmék” mindenütt hasonlóak, minden államban ugyanazon eszközzel dolgoznak, mindenütt expanzívak lesznek. „A nacionalizmus nem használhat egy szabad, sokoldalú differenciált kultúrát, csak egy sematikus és konvencionális nemzeti kultúrát . . . kialakul egy szellemi bőrkeményedés, mely jó lehet pilla-

natnyilag ökölcspások osztogatására de képtelenné lesz finomabb megérzésekre és cselekedetekre ...” így lesznek a népek mind hasonlóbakká a nacionalizmus ölen — ami a mi nézőpontunkból azáltal érthető meg, hogy a nemzeti eszme, amennyiben nem gazdasági jellegű (tehát a kifelé való terjeszkedés erősödésében álló ideológia, állami ideológiává lett. Ezért mosódik el minden különbség úgy hogy csak a „jockey bronz ábrázata” marad és hogy a chauvin (mint Meinecke mondja), aki a nemzetközi kultúra jellemtelen keverékén gúnyolódik, gyakran maga sem nyújt más képet. A nemzeti eszme minden államban az állam ideológiájává emelkedik, anélkül, hogy sajátos tartalmát meg tudná tartani. Az „államnemzet” lehetetlen gondolata a legbiztosabb jele annak, hogy a nemzet — eredetileg szellemi eszme, majd a kapitalizmus ideológiája (Otto Bauer) — most már a hatalmi állam ideológiája lett.

A történelmi materializmus sem találja el e háború lényegét, minthogy az államot csak az uralkodó osztályérdekek funkcionáriusának tekinti. Amennyiben az állam nem az, annyiban a történelmi materializmus felfogása is „ideológia” a háború tényével szemben; az imperializmus a háború igazolása *ex post*, egyúttal ideológia az állam, mint elvont hatalmi állam cselekvésével szemben. Amennyiben a háborúnak gazdasági következményei lehetnek, amennyiben gazdasági oldala is lehet, úgy ez minden konkrét osztály tagozódáson és minden gazdasági törekvésen túl van. Csak a közgazdaságtól és szervezettől teljesen idegen háború hatásáról van szó a gazdaságra. Meg lehet, hogy egyik vagy másik ország kapitalista rétegei megerősödve kerülnek ki a háborúból (amint hogy valószínűleg nem így lesz; mert csak a semleges államok juthatnak gazdaságilag túlsúlyba) ez által a háború nem veszítené el azt a jellegét, hogy elvont hatalmi államok összeütközése. Az sem igaz, mintha az egyes államok kapitalistái aktívan a háború mögött állnának s ezek várakozásukban csalódtak volna — a háború nekik idegen valami, amivel semmit sem tudnak kezdeni. A háború érezteti velük hatását s ők kénytelenek őt szolgálni.

A kapitalizmusnak a külpolitikához való viszonya a történelmi fejlődés folyamán megváltozott: a gyarmati háborúk kimondottan kapitalisztikus háborúk; az ipari kapitalizmus kora előtt a kereskedelmi tőkének a külpolitika által kellett utakat nyitni. Mihelyt azonban a súlypont az ipari és pénzügyi tőkébe helyeződik, a terjeszkedés eszközei mindinkább „gazdaságiak” lesznek (az olcsó árak a modern ipar nehéz agyúí mondta Marx) s minél gyorsabb és általánosabb a kapitalisztikus fejlődés, annál hamarabb alkalmazatlan eszköze lesz a külpolitika a gazdasági terjeszkedésnek. Amennyiben még „gyarmati háborúk” vannak, és lehetségesek (abban az értelemben, hogy hogy a háború célja a meghódítandó terület kizsákmányolása) a kapitalista rétegek igen kis részének van csak érdekében. A szocializmus készpénznek veszi a modern állam ideológiáját, amikor a háború magvával „a kapitalizmust létrehozó termelőerők lázadását hirdeti a nemzeti államkeretekben történő kihasználási formája ellen.” Mert a mennyiségileg lényeges kapitalista terjeszkedés szabad versenyben

vagy nemzeti kartellekben megy végbe. Hogy főként a szocialisztikus felfogásban a kapitalisztikus terjeszkedés súlypontját az európai és amerikai ipari munkásság kizsákmányolásában és nem a gyarmati területek meghódításában kellene keresni, az magától értetődik — annál is inkább, minthogy az összes termelési ágak kapitalizációja mindinkább oly nyersanyagtermelő országokat tesz kapitalista szempontból fontosakká, melyek a külpolitika számára elérhetetlenek. (Mindenekelőtt Amerika, mint réz- és gyapottermelő-ország.) Teljesen közhely, hogy a gazdasági forgalom a régi ipari államok között gazdaságilag fontosabb, mint a gyarmati kereskedelem vagy a „befolyás körök” financiózása. A hatalmi államok a banktőkét, mint eszközt használják fel külpolitikai célok elérésére. A tőkés osztályra mint egészre, gazdaságilag mélyebben álló államok gyorsított financiózása kétes értékű dolog. (Vajjon az angol gazdasági liberalizmus iskolájának nem volt helyes ösztöne, mikor a gyarmatpolitikát elvetette? — hogy nevezetesen inkább tartósan árukat adni el, mint oly tőkejavakat vinni ki, melyeknek terméke konkurenciát jelent az anyaállam számára?) Bizonyos, hogy a politikai terjeszkedéshez gazdasági érdekek vannak kapcsolódva. De alapjában eltévesztett dolog, az összes európai iparállamoknak mindinkább fontosabbá váló bázisát, a belső piacot annyira lebecsülni és a gazdaság minden aktivitását, minden terjeszkedési irányzatot kizárólag az imperialisztikus gazdaságpolitikában keresni. Ugyanakkor az összes európai tőke benső nemzetközi összefonódása az imperialisztikus tőkeelhelyezési területeken sem vétetett eléggé figyelembe. A nemzetileg különböző tőkék az imperialisztikus érdekszférakon is találnak valóságos kölcsönösen szolidáris érdekeket. Úgy hogy mondhatjuk: a kapitalizmus jelenlegi állapota a külpolitikára már nem és még nem elég érett: lehetséges a fejlődés olyan alakulása, amelyben óriási ipartelepülési eltolódások következtében az előnyösebb helyzetben lévő államok kapitalizmusa monopolszerű helyzetbe kerül (Amerika, Kína a fontosabb európai szénbányák kimerülése után és a gyapjútermelés megőrzése mellett az amerikai ipar számára) és egész világrészek kapitalista rétegeinek ellentétei politikai összeütközésekre vezetnek — ha ugyan addig az ipar fejlődése és differenciációja meg nem teremti a valóságos világgazdaságot, ami a háborút kizárja. A jelenlegi helyzet azonban e lehetséges jövőtől nagyon különbözik. Itt-ott nyersanyagért, vagy piacért való küzdelemként fogják azt fel, s elfeledik, hogy a háború lehetséges tárgyai keveset jelentenek a kapitalista rétegek számára s hogy a tőkeértékesítés fokozása szempontjából sincs nagy jelentőségük, hogy továbbá a jövő nagy piacai, mindenek előtt Kína, egyáltalában nem képezik a háború tárgyát, sőt Kína valószínű versenytársait Oroszországot, Japánt és Angliát szövetségben látjuk. Az a politikai fejlődés, amely a háborúhoz vezetett — habár itt-ott a közgazdaság köréből jövő befolyások keresztették is — lényegében ettől függetlenül folyt le.

Már fentebb említettük, hogy a szocializmus, mint politikai párt, az imperializmus ellen küzd. Kissé tisztázatlan helyzetben találja azonban magát a küzdelemben azáltal, hogy tulajdonképpen a kapita-

lizmus legmagasabb kifejlődését kellene kívánnia Mindaz, ami (az imperializmusban) értalmas a munkásságra nézve hatástalan, mihelyt az imperializmust, mint elhatározó és valódi erőt látjuk megjeleníteni a háborúban. A mi felfogásunk következetesebb állásfoglalást tesz lehetségessé.

E felfogásból az is következik, hogy a háború okozati összefüggését tekintve a társadalmi és általában a tartalmilag jellemezhető történeti fejlődésen kívül fekszik. Minden létezőn kívül van a háború — és a gazdasági tényezők csak lehetségessé teszik, de nem okozzák. A háború a modern állam természetével már adva van, mint lehetőség. A modern államok, mint hatalmi államok eszközökkel, a hadsereggel a háborút jelentik. Ép oly elvontan jelentik a háborút, mint amely elvontak ők maguk, tehát konkrét tartalom, cél nélkül — nincs okuk, csak alkalmuk, „feszültségekből” állanak elő, melyek „elviselhetetlenek” lettek (kinek?). A háború összes konkrétuma a katonai szervezet igen magas fejlettségi fokából adódik, amint ez a társadalmi, gazdasági és kulturális anyagban működik. Mindez közömbös nyersanyag az ő számára. Az elvont államhatalom csak úgy jellemezhető, hogy az a legmagasabb szervezetség. Tényleg a háborúban csak egyes államok szervezetségi fokai mérkőznek egymással. Ebbe az elvont szervezetbe semmi sem lép be egy nép, egy kultúra lényegéből, mint kvalitás. Minden kvantitatív benne. Ezáltal az elvont szervezetség most először emelkedett világtörténelmi jelentőségre.

Azonban a történelem ezen időszaka ellenmondást is rejthet magában: ez a „magánvalós” (*an sich*) szervezet minden államban előállott és jelenleg háborúban mérkőzik egymással. Lehetséges, hogy e mérkőzés emberek és anyagi javak rettenetes pazarlása és pusztítása dacára történelmileg, következményeiben — talán — semmit sem jelent. A háború élő erőt dolgoz fel egy gépben és gigászi méretekben azon problémák eltolását jelenti, melyeket az utóbbi években mint az eltárgyasítás, személytelenítés, mechanizálás veszélyét sokat emlegettek. S ha így áll a dolog, akkor mindenkinek, aki egy társadalomban hisz, új álláspontot kell elfoglalnia az elvont szervezettel szemben. Ha így nézzük a háborút, az azt borító ideológiáiról is lehull a lepel.

Akkor nem látjuk többé magunkat valóságos közösségben, hanem egy elvont, szervezett tömegben, mely csak tudatunkban és saját tudatában látszik közösségnek. Csak az, aki az önállóvá vált hatalmi törekvést elismeri vagy azt hiszi, hogy a hatalmi államok küzdelmében a világértelem valósul meg, csak az fogja elfogadni az államnak ezt a modern megjelenési alakját is, amelyben minden társadalmi fel van függesztve. Aki azonban ezt a fejlődést tagadja, elérkezettnek fogja látni az időt arra, hogy az egyén és a társadalom jogaiért az állammal szemben ismét felvegyük vagy folytassuk a harcot. Az ilyen emberre nézve az állam elvont szervezet konkrét tartalom nélkül — elvont terjeszkedési céllal — s azért nem is *sui generis* valóság. Legjobban épen a háborúban jelenik meg, mint általános hadseregszervezet. S mindinkább világosabb lesz, hogy csak az ember és pedig mint

egy, mint a társadalom tagja és az eszme az igazi realitások. A háború után tehát újra felhangozhatnak az állam ellen az összes kritikus hangok — de mindig csak nemzetközi alapon. Azonban nem titkolhatjuk el, hogy az ily — elsősorban eszmei — törekvések a legnagyobb akadályokba kell, hogy majd ütközzenek, mert a társadalmi osztályok mindinkább merevebben szervezkednek és az elvont szervezet jellemző jegyeit és veszélyeit mutatják. Ez a szerveződés különben is a jelenkori gazdasági rendszer természetével elválaszthatatlanul egybe van kapcsolva.

A jelenkori gazdasági alakulaton nyugszik az állam egész meszterkelt építménye. Azonban nemcsak ennek konkrét tartalma (hogy kapitalisztikus természetű), hanem formája (magas szervezetségi foka) is hozzájárult az állam kifejlődéséhez és hatalmának kifejtéséhez. Ezen talán nem sokat változtatna oly közösérdekű gazdasági átalakulás, mely a magas szervezetségi fokot megtartaná. Mindenesetre annak, ami egy következetes szocializmusból a háború után még fenmarad, ebbe az irányba kell terelődni. E dilemma megoldásának utópisztikus lehetősége a gazdasági érzület megváltozásában volna, mely a gazdaságtól nem feltétlenül nagyobb gazdagságot és gazdagabb ellátást (csak nagyobb igazságosságot) vár. Mert ugyanaz a szervezet, a gazdaság mechanizmusa, mely most az egész hierarchiát és végeredményben a hatalmi államot is hordozza, megmarad az államszocializmusban is. Csak egy egészen más állásfoglalás a gazdasággal szemben eredményezheti a szervezetség meglazulását és rántaná ki a talajt a modern hatalmi állam egyik legfontosabb ideológiája (az imperializmus) lábai alól.

E mellett még csak egyetlen egy — külső — út mutatkozik: a modern államokat oly szoros csoportokba foglalni össze, hogy a dinamikus tendenciának ne maradjon közöttük hely. Az állami szervezet, ha az egész földre kiterjed vagy ereje folytán megtámadható” tatlan, de egyszersmind egy lehetséges ellenfél ereje folytán támadni sem képes, erőtlenné lesz hatásában — de megmarad, mint szervezet s az ellenfél szervezete által feltételezetten, de sohasem lesz aktív s ebbe kell elpusztulnia.

Ily módon a világtörténet legnagyobb háborúja mind között a legjelentőség nélkülibb volna s ha a történelem oly ítélőszék volna, mely a világ dolgait belső lényegük szerint értékeli, nem pedig az azokat környező és körül folyó hatások és mellékhatások terjedelme szerint, úgy a jelenlegi háborút (egy talán túlságosan vakmerő képpel élve) az ilyen utópisztikus történetírás egy megjegyzésben kellene, hogy elintézzze, épen úgy, mint a nem történelmi jellegű eseményeket — a Titanic katasztrófáját és a messinai földrengést.

Henry George: Az imperializmus pénzügyi politikájához*

Minél mélyrehatóbban vizsgáljuk a kérdést, annál tisztábban látjuk, hogy a köz nyomorúsága és a kormányok korrupciója az ember természetes jogainak mellőzéséből és megvetéséből ered. És az, hogy a civilizáció fejlettségének ellenére, Európa ma egy óriási harci tábor s hogy az emberiség leghaladottabbjainak energiáját súlyos adók terhelik, melyekből háborús előkészületek vagy a háború költségei fedeztetnek, két nagy találmánynak köszönhető: a közvetett adózásnak és az államkölcsonnek. Mind a két rendszabálynak, mely által a zsarnokságot fenntartják, a kormányokat korrumpálják és a köznépet kifosztják — történelmi leszármazása a föld monopolizálásában gyökeredzik s mindkettő egyenesen megtagadja az ember természetes jogát. A feudális rendszer alatt a közkiadások nagyobb részét a föld járadéka szolgáltatta és a föld haszonélvezőinek kellett a csatározást elvégezniök vagy pedig annak költségeit viselniök. Ha ez a rendszer folytatódik, Angliának, például ma nem volna államadóssága. S bizvást lehet állítani, hogy Anglia népe és a világ megletek volna kímélve azoktól a fölösleges és kegyetlen háborúktól, melyekben a mai korban annyi angol vér és kincs pocsékolódott el. A közvetett adók és államkölcsonök bevezetése által lehetővé vált a nagybirtokosok számára a nép széles rétegeire áthárítani azokat a terheket, melyek megteremtették uralmuk föltételeit, még pedig úgy hárítani át, hogy azok, akik viselik, bár érzik a nyomást, nem tudják megmondani honnan jön az. S így történt, hogy a föld haszonbérlete a köz által adott megbízásból ravaszul egyéni tulajdonná alakúit át s megfosztotta a tömegeket az ember első és legfontosabb jogától. Az államkölcsonök rendszere épúgy, mint a föld egyéni birtokbavételének rendszere, azon az előítéletes feltételezésen alapszik, mintha egy nemzedék szerződése leköthetne egy másik nemzedéket. Ha egy ember így szólna hozzám: „Itt van

* Ezeket a fejtegetéseket több mint harminc éve írta George a *Social Problems*-ban „Államkölcsonök és közvetett adózás” címen. Égő aktualitásuk azóta nem csökkent, hanem inkább fokozódott. Különösen az angol imperializmus véres kritikája ma érdekfeszítőbb, mint valaha. Ezért közöljük e régi essayt. *A szerk.*

egy kötelezvény, melyet az ön ükapja adott az én ükapámnak, szíveskedjék azt nékem kifizetni”: kinevetném s azt mondanám, ha beakarja hajtani a kötelezvényét, jobb lesz ha felkutatja annak a kiállítóját és hogy semmi közöm sincsen ükapám kötelezvényeihez. És ha tovább is követelné a fizetést és figyelmemet felhívná a kötelezvény azon kifejezett értelmére, mely szerint ükapám határozottan úgy „állapodott meg az ő ükapjával, hogy én fogom őt kifizetni, csak még inkább kacagnék rajta s biztosra venném, hogy örültem van dolgom. Valóban ilyen kérésre bármelyikünk így válaszolna: „Az én ükapám kétségen kívül csalt vagy tréfált és az ön ükapja kétségen kívül bolond volt, mely tulajdonságát ön bizonyára örökölte, ha azt várja, hogy én önnek pénzt adjak azért, mert azt ükapám az ön ükapjának megígérte. Ép úgy adhatott volna az Ön ükapjának egy Ádámra kiállított váltót, vagy egy csekket, mely a „Holdbéli Első Nemzeti Bankra” szól... Mégis földbirtokkötvényeink és államadósságaink önkényes érvényessége azon a feltételezésen nyugszik, hogy ősök kötelezhetik a leszármazókat és egy nemzedék törvényt szabhat egy másik nemzedék helyett.

Nem létezhetnék veszélyesebb hatalom, sem olyan, mellyel biztosabban visszaélnének, mint az, ha megadatnék a jelennek az a jog, hogy kölcsönt vegyen a jövőre; ha a most élők a még csak eljövendők által teremtendő vagyona ígérvényeket bocsáthatnának ki, semmi egyéb hatalom sem fejezné ki gyakorlásában az ember természetes és elidegeníthetetlen jogának szembeszökőbb megvetését. De ilyen hatalmunk nincsen, és nem létezhetik oly találmány, mellyel reá szert tehetnének. Ha azt beszéljük, hogy az eljövendő nemzedékekre számítunk a jelen költségeinek és terheinek részleges viselésében és hogy a kiadásainkban való osztozást reájuk akarjuk kényszeríteni, önkényesen azt tételezzük fel, hogy ők azokat mint a saját érdekünket szolgálókat is fogják tekinteni és ilyenkor a végletekig visszaélünk a metaforával.

Az államkölcsön nem arra való találmány, hogy kölcsönt vehessünk fel a jövőre, arra sem való, hogy a még csak eljövendőket kényszerítsük az olyan költségek egyrészének fedezésére, melyekbe a jelen nemzedéknek volt kedve bocsátkozni. Ez magától érthetően, fizikai lehetetlenség. Csupán csak olyan találmány, mely egy bizonyos hatalmat nyújt a jelenlegi vagyonnal szemben, annak ígérete fejében, hogy a jövőben egy bizonyos, reá kedvező vagyoneelosztás fog létesíttetni; oly találmány, mely által a ma létező vagyona tulajdonosai, hajlandók lemondani róla azon biztosítás ellenében, hogy nemcsak a más emberekre fogják az ő kifizetésükre szolgáló adókat kivetni,

de hogy más emberek gyermekeit is megadóztatják majd az ő gyermekeik vagy jogutódaik gyermekeinek javára. Akik kormányhatalomra vergődnek, ilyen módon oly nagy összegekre tesznek szert, melyekhez egyenes adók útján nem juthatnának, anélkül, hogy ép azok ellenkezésébe és felháborodásába ütköznenek, kik leghathatósabban szállhatnának szembe velük. Zsarnokok így tudják fennmaradásukat biztosítani a pazarlás és korrupció így növeltetnek naggyá. Ha lehetne is felhozni olyan eseteket, melyekben az államkölcson felvevésének hatalma valamikép hasznosnak bizonyult, ezek elenyésznek azon esetek számával szemben, melyekben kizárólag káros volt.

Azon államkölcsonök mellett szól még a legtöbb kedvező érv, melyek közintézmények javítására köttetnek, de hogy az ilyen adóságok kötésének hatalma milyen pazarlást és korrupciót szült az Egyesült-Államokban, annyira közismert, hogy nem szorul elmondásra és az államok nagy számában e jog alkotmányos megszorítására vezetett. Még a vasút és közlekedés és más hasonló testületek quasi-államkölcsonői is pazarlásra és korrupcióra vezettek, melyek hatalmasan túlszárnyaltak valamennyi általuk előidézett jó eredményt. Ami pedig a földtekén megkötött azon államkölcsonöket illeti, melyek a zsarnokságot és a háborút szolgálják, azokat tisztára kártékonyaknak lehet minősíteni. Minden nagy államkölcson között még az Egyesült-Államoké állhatja ki legjobban a bírálatot, de kivételt ez sem képez. Mint elébb mondtam, azok a költségek, melyek a háború viselésére lettek fordítva, nem a külföldről és nem is a jövőből merítették, de a mi államaink létező vagyonából és ha, midőn az embereket arra szólítottuk fel, hogy haljanak meg hazájukért, nem rettentünk volna vissza attól, hogy szükség esetén minden milliomostól kilencszáz-kilencvenkilenc ezer dollárt szedjünk be — nem kellett volna államadósságot csinálnunk. Ehelyett azonban azok az adók, melyeket szedtünk úgy lettek kivette, hogy erősebben sújtották a szegényt, mint a gazdagot, sőt némely esetben monopóliumokat alkottak, melyekből a gazdag a szegény kárára gyarapodhatott. Ezekután pedig, mikor még több vagyon kellett, ahelyett hogy azt azoktól vettük volna el, kiknek birtokában volt, azt mondtuk a gazdagoknak, hogyha önként beleegyeznek abba, hogy a nemzet vagyonuk egy részét felhasználja, ez számukra jövedelemforrássá fog válni az adószedési hatalom olyan alkalmazása által, mely biztosítani fogja nekik tőkéjük kamatos fizetését.

S valóban az államkölcsonönt jövedelmezővé tettük számukra, még pedig bőségesen. Nemcsak, hogy a nemzeti bank rendszer megalapítása által visszafizettük nekik az így kölcsönzött pénz kilenczied-

részét, míg továbbra is folyvást fizettük az egész összegért járó kamatot, sőt, jöllehet ezt sem a kötés szavai, sem a körülmények méltányossága nem követelték volna, az elértéktelenedett papírpénzben felvett adósságot aranyban visszafizetendőnek mondtuk ki. A háborúviselés ily módjának az lett következménye, hogy a gazdagok ahelyett hogy szegényedtek volna, még gazdagabbak lettek. A háborútól fogva kezdődik az Egyesült Államokban a természetellenes nagy vagyonok korszaka.

De ha ezt lehet mondani az Egyesült Államok államadósságairól, mi mondható akkor más államkölcönökről!

Mit fizet Angolország népe, midőn óriási államkölcöneinek kamatját fizeti?

Elmúlt nemzedékek romlott zsarnokai és korrupt oligarchái által elköltött és elpocsékolt összegek kamatját fizeti, udvaroncok, kerítők, tányérnyalók és hazájuk szabadsága árulóinak kegydíját; kamatját fizeti oly összegeknek, melyeket saját törvényhozásának megvesztegetésére és saját és más népek szabadsága ellen viselt háborúk pénzelésére vettek kölcsön: a felbérelt Hessenieket, a felfegyverzett Indiaiakat, flottákat és hadseregeket, melyek az amerikai kolóniák letörésére küldettek, hogy szétrobbantsák azt, ami beleavatkozásuk híján talán egy nagy nemzet-szövetség lehetett volna; az ír nép letiprásáért, még ma is gennyedő sebek költségéért, óriás összegekért, melyekkel Európát az isteni jogok káromlásában iparkodtak megtartani; kiadásokért, melyek arra szolgálnak, hogy a föld négy tájára ártatlan népek közé rablást vigyenek, adóztatják ma az angol alattvalókat. Nem arról van itt szó, hogy bárki is úkapjának adósságait fizesse; azt követelik az emberektől, hogy azért a kötélért fizessenek, mellyel úkapjukat felakasztották, vagy a zsarátnokért, melyen elégették. Az úgynevezett egyiptomi kölcsön, melyet az angol hatalom újabban kierőszakolt, még rikítóbb példája a fosztogatásnak. A legutóbbi khedive nem volt jobb egy arabs rablónál, ki szabadon élősködött az országon és zsarolta annak népét. S mivel az, mit népét éhséggel fosztogatva és lerongyolva kapott, nem elégítette ki örült és barbár pazarlását, európai pénzkölcsönzők, nemzeti adósságok önkényes álszent-ségére támaszkodva, a leguzsorásabb feltételek mellett adtak neki pénzt. A pénz a vad gondtalansággal költődött el, háremekre, palotákra, yachtokra, gyémántokra, ajándékokra és mulatságra; de, hogy kamatait a nyomorral sújtott fellakból kifacsarhassák, a keresztény Anglia flottákat és hadseregeket küldött, hogy gyilkoljanak és gyűjtogassanak és hatalmukkal fentartsák a khedive-báb zsarnokságát, pompáját az egyiptomi nép rovására.

Így teszi lehetővé az államkölcsonök rendszere, hogy zsarnokok uralma meggyökereződjék és kalandorok, kik kormányhatalomra kapnak, semmibe se vegyék a népet. Nagy és pazar költségekbe való bocsátkozásnak egyengeti útját, azáltal, hogy elnémítja sőt támogatássá változtatja át azoknak ellenszegülését, kik különben legtöbb erővel és eréllyel elleneznék ezeket a költségeket.

A kormányon lévők államkölcsonkötési készsége nélkül sohasem esett volna meg azoknak a háborúknak kilenczted része, melyeket az elmúlt két században a kereszténység viselt. Megszámlálhatatlan vagyonok pusztulása, a vérontás, hitveseknek, anyáknak és gyermekeknek általuk okozott gyötörtetése, de ezekhez még hozzá kell toldanunk azt a veszteséget és demoralizációt, melyet az állandó háborús készülődés idézett elő. S az a köznyomor és kormányzati korrupció, mely az emberi jogok azon nemismerérében és megtagadásában rejlik, mely az államkölcsonök rendszerének lényege, nem merül ki a háborús költségekben, előkészületekben és abban a korrupcióban, melyet az ily nagy kiadások táplálnak. A háború keltette szenvedélyek, nemzeti -gyűlölködés, a katonai dicsőség bámulata, a győzelem és bosszússzomj meghamisítják a köz lelkiismeretét, a legjobb szociális ösztönöket az önzés amaz alacsony és oktalan kiterjesztésével torzítják, melyet hazaszeretetnek csúfolunk, kiöli a szabadság szeretetét és arra bírja az embereket, hogy aláverjék magukat a zsarnokságnak és a bitorlásnak más népek torka felmetszésének vad szomjúságától hajtva, avagy attól a félelemtől, hogy az ő torkukat fogják felmetszem. Úgy megrontják vallási felfogást, hogy Krisztus felkent papjai az Ő nevében áldják meg a gyilkolás és rablás lobogóit és a Béke Urának mondatik hála azokért a győzelmekért, melyek megcsonkított testekkel szórják be a földet és kétségbeesést borítanak az elhagyott tűzhelyekre! De ez sem teljes mértéke még a bajnak. William H. Vanderbilt negyven millió államkötvényével kijelenti, hogy a nemzeti kölcsönt nem kell kifizetni, ellenkezőleg növelni kellene azt, mert állandóságot biztosít a kormánynak, „mivel minden ember egy államkötvény tulajdonosa lesz, lojális és lelkes állampolgárrá válik”. Mr. Vanderbilt fajtájának általános érzületét fejezi ki. Nem voltak lojális és lelkes állampolgárok államkötvényekkel zsebükben azok, kik polgárháborúnk vagy bármely más háború alatt az első sorokba rohantak; de államkötvények bírása az embert bárki iránt lojalitásra és szeretetre gerjeszt, aki magához ragadja a kormány gépezetét és couponokat fog beváltani. A nagy államadósság tágkörű „pénzes érdekkört teremt mely „erőskezü kormányt” kíván és fél a változástól, és ilyenkép hatalmas csoportot alkot, melyre korrupct és zsarnok

kormányok a néppel szemben mindig támaszkodhatnak. Már az Egyesült Államokban is tapasztalhatjuk ennek a befolyásnak demoralizáló voltát, míg Európában, hol rikítóbb megnyilvánulásai voltak, főereje a zsarnokságnak és a politikai reform leghatalmasabb akadálya. Thomas Jeffersonnak igaza volt, mikor „abból a magától értetődő igazságból következtetve, mely szerint a föld haszonélvezete az élőké”, kijelentette, hogy egy nemzedék se érezze magát elődei törvényei és adósságai által lekötve. Ez a legtágabb szellemű amerikai hazafi, ez a legnagyobb amerikai államférfiú azt mondta, hogy olyan rendszabályok, melyek ezen elvnek gyakorlati érvényesülést szereznek, annál üdvösebbeknek bizonyulnak, minél jobban tisztelik őket. A közvetett adó a másik jelszó, mely alatt az emberek vérét észrevétlenül megköpülik és mely által azok, kik a pazarlásnak és korrupciónak leghatásosabban állhatnak útját, ez adó helyeslésére csábítatnak. Oly találmány, melynek segítségével azok, akik közvetlenül fizetik az adót, módot kapnak rá, hogy azt másokon ismét bevehessenek, még pedig rendesen haszonnal, nagyobb összegeket, mint amelyeket ők fizettek. Azok, akik közvetlenül fizetik az, adót és ami még ennél is fontosabb, azok, akik magas árakat kívánnak így érdekelve vannak az adók kivetésében és fenntartásában, míg azok, kikre a közvetett adók súlya esik, ebből mit sem vesznek észre.

A közvetett adó korrumpáló hatása mindenütt szembeszökő, ahol azt behozták, de seholsem szembeszökőbb, mint az Egyesült Államokban. A háború óta nemzeti kormányunk főtörekvése nem az adózás leszállítására, de kifogások találására irányult, melyekkel a háborús adózást megindokolják. Így táplálták a közigazgatás minden terén a legkorrumpálóbb pocsékolást és így minden törekvés a kiadások növelésére irányult. Megfontoltan, költséges valutával helyettesítettük az olcsó valutát; megfontoltan növeltük az államkölcson lefizetésének költségeit; költséges hajóhadat tartunk fel, melynek számára semmiféle alkalmazásunk sincs és mely háború esetén nem lehetne hasznunkra és egy tizenkétszer oly nagy és tizenöt-ször oly drága hadsereget, mint amilyenre szükségünk van. Ezüstöt ásunk ki néhány üregből, Nevadában és Colorádóban és elsülyesztjük azt más üregekbe, Washingtonban, New-Yorkban és San-Franciskóban. Nagy összegeket költünk haszontalan „közjavításokra” és oly törvények alatt fizetünk nyugdíjakat, melyek prémiumot látszanak kifizetni a sikkasztásra és a közpénzek elkezelésére. És mégis az a nagy kérdés a kongresszus előtt, hogy mi történjék a többlettel. Minden adóleszállítási javaslat azoknak elkeseredett ellenállásába ütközik, kik hasznot húznak, vagy hasznot vélnek húzni ebből az adóból és zajos többség veszi körül

a kongresszust, mely kérlel, veszekszik, veszteget, csökönködik az adóleszállítás meggátlására, minden érdek azért protestál és követelődik, hogyha bármikép is leszállítják az adót, érintetlenül maradjon az ő kedvenc — adócskája. A nagy zaj, melyet a különböző partikuláris érdekek a közvetett adó fenmaradása mellett csapnak, nemi fogalmat adhat arról, hogy mennyivel nagyobb összegeket vesz el ez az adó a néptől, mint amilyent a közkinctárba ezen a címen letesznek.

De ez csupán halvány képzet, mert amellet a mi a kormány-nak jut és amit a magánérdek tart vissza, ott van még a veszteség és pazarlás, melyet a nehézségek és megszorítások keltése által a közvetett adók rendszere a termelésre és a cserére ró, ami kétségtelenül erősen felülmúlja még a két előbb említett tényező hatását is. Azonban pénzben kifejezhető kára ennek a rendszernek elenyészik, ha összemérjük kormány-korrumpáló, a nyilvános erkölcsököt lealjasító és az emberi gondolkodást elhomályosító hatásával. Az első, amire mindenki, ki a „szabadság ezen országába” ér felszólítottatik, az, hogy hamis esküt tegyen. Azután a *Custom-House* egy tisztjének megvesztegetése következik. És így tovább, a politikai test minden erén, a politikai szellem minden idegszálán körösztülmlik a mérges vírus. A törvény megvetette válik azáltal, hogy cselekedetek, melyek nem erkölcsellenesek, törvényelleneseknek mondatnak ki, a lelkiismeretlen előnybe jut a kényes lelkiismeretével szemben; szavazók megvásároltatnak, tisztviselők megvesztegettetnek, a sajtó elveszti tisztaságát; és az önző érdekeknek állandó védelme úgy elhomályosítja a köz gondolkodását, hogy az amerikai nép nagy része — hajlandó volnék azt hinni, hogy túlnyomó többsége — ma már azt hiszi, hogy ezen adórendszer javára szolgál.

Nem áll itt elég hely rendelkezésemre, hogy részleteiben felsorolhassam mindazt a köznyomort és kormánykorrupciót, mely ebből az adórendszerből származik. De különösen ki akarom emelni azt, hogy ép úgy mint az államkölcsonból eredő károk, ezek is alapjukban „az emberi jogok nemismerésére és megvetésére” vezethetők vissza. Ha minden állampolgárt jogosan fel lehet hívni arra, hogy vegye ki méltányos részét a kormány becsületes kiadásainak viseléséből: addig nyilvánvalóan túlkap a természetes jogon az adószedési hatalom olyan használata, mely egy állampolgárt a többivel szemben előnyben részesít, akiktől elveszi munkájuk eredményét, hogy azzal mások hasznát dagassza és bűn gyanánt büntet olyan cselekedeteket, melyek magukbanvéve sem károsak.

Hallóssy István: A Bagdad-vasút

I. Története

A balkáni háború után Törökország súlypontja teljes egészében a kisázsiai birodalomtestre helyezkedett át, de nemcsak e szerencsétlen kimenetelű hadjárat terelte a Fényes-kapu figyelmét a birodalom ázsiai emporiumaira hanem már jóval előbb az ifjútörök kormány is átlátva annak az ország jólétére és tekintélyére vonatkozó óriási haderejét: teljes igyekezetével azon volt, hogy a távol fekvő, de gazdasági és politikai erőiben gazdag Anatóliát mennél szorosabban a Birodalom székvárosához: Konstantinápolyhoz fűzhesse.

Ebben a pár sorban benne foglaltatik a Bagdad-vasút szerepe és jelentősége is, mert a Bagdad-vasútnak bizonyos feltételek szerinti megvalósítása Törökország újrászületését és erősödését vonja maga után, annak lehetetlenné tétele vagy nem a szükségelőirta követelmények szerinti megvalósítása pedig a Török birodalom végső hanyatlását készíti elő.

A Bagdad-vasút története az, amely annyira össze van fonódva a Török birodalom sorsával, hogy nem tévedhetünk akkor, amidőn azt nemcsak Törökország európai súlyának mérő fokaként, hanem a különböző európai behatások legvilágosabb visszatükrözőjének is tekintjük. Egy német diplomata találóan jegyezte meg, hogy aki tisztán megakarja ismerni az entente hatalmak küzdelmét a német érdekekkel szemben, az tanulmányozza a Bagdad-vasútat.

A Bagdad-vasút megvalósításának eszméje a legkülönbözőbb formákban már majd egy évszázad óta kísért Európa nagyhatalmai között, mert történelmi és politikai, gazdasági és világuralmi aspirációk azok, melyek megvalósulásukat mind a Bagdad-vasút kiépítésétől, illetve létre nem jövetelétől remélik. Cap-Town—Kalkutta és Hamburg—Basszarah: ezek azok a jelszavak amelyek a valóságban mind a Bagdad-vasútban találkoznak és ütköznek össze és e két fővonal árnyában csendesesen, de nem kevésbé követelőően húzódik meg a franciák aspirációja Szíriára, amit ők előszeretettel a kelet Franciaországának szoktak nevezni, és az oroszok erős vágyakozása a velük szomszédos Örményországra: az 1906-ik évi angol-orosz egyezség megkötése óta teljes hatalmi súlyuknak az alexendrette-i öböl felé való gravitálásával igyekeznek a Feketetenger megkerülésével végre a Földközi tenger partjait elérni.

Látjuk tehát, hogy a Bagdad-vasút elhelyezésének színtere az, amely német és angol érdekösszeütközést idéz elő egyrésről, orosz-német és angol-orosz összetűzést másrésről s ha bevonjuk mindezt még a francia féltékenykedés finom mázával, igen, akkor előttünk áll az a terrénum, melyen a magára maradt törökségnek ki kellett ismernie magát; kísértgetések és csábítgatások egyfelől, fenyegetések és villogó szuronyok erdője másfelől, szunnyadó gazdasági erők, de mégis gyengeség és szegénység bent: ezek voltak azok a tényezők, melyek közepette határoznia kellett a török kormánynak, hogy kinek adja a nagyjelentőségű koncessziót. Nem csoda, ha a dolgok ilyen háttere folytán évtizedekig húzódott a vasút megvalósítása, míg hosszas tárgyalások után végre mégis csak a németekkel szemben tanúsítván a kormány a legtöbb bizalmat, őket bízta meg a török birodalom gerincét képezendő vasút kiépítésével.

Ha mélyebben vizsgáljuk a német befolyás erősödésének okait, úgy azt találjuk, hogy az csupán az angol prestige csökkenése, illetve megszűntére vezethető vissza, mivel Törökországban, az ősrégi *moszkov* gyűlölet folytán erős orosz behatásról beszélnünk felesleges lenne s végső elemzésben ugyanez áll az orosz érdekek szolgálatában álló francia tervekről is. A németek komoly vetélytársai az Aranyszarv partjain tehát egyedül az angolok voltak, kikkel szemben aránylag könnyű szerrel kerültek fölénybe Germania fiai, főképen 1870/71-iki győztes háborújuk után s öregbítette ebbéli sikereiket a 80-as években az angoloknak Egyiptom megszállásával kezdődő mindinkább törökellenes színben mutatkozó politikája is. S ha hozzászámítjuk mindehhez azt, hogy az európai nagyhatalmak közül egyedül Németország nem gyarapodott az oszladozni kezdő Török birodalom rovására s nem feledkezünk meg továbbá arról sem, hogy a német császár 1889-ben személyesen is felkereste a török szultánt konstantinápolyi otthonában, hogy ezáltal is szorosabbra fűzze a két hatalom közötti barátságot, akkor nem csodálkozhatunk azon a bizalmon, mely török részről a németekkel szemben megnyilvánult, — hisz minden igazhívó oszmanlinak azon gyönyörű márványkút jelmondatát olvasni megadatott, melyet II. Vilmos császár Törökországban tett látogatásának emlékére a sztambuli Achmed-téren ezeresztendős obeliszek közvetlen közelében emeltetett s melynek körirata minden időkre hirdetni fogja, hogy „legyen a két uralkodó barátsága oly tiszta, mint a víz, mely a forrásból fakad”. Történt pedig mindez akkor, miután már egy Ranke ki mondta, hogy a német közgazdaság a legszorosabban van kötve Konstantinápoly sorsával és miután már jóval előtte Friedrich List kijelölte az utat a kelet felé, melyen a német imperialisztikus politikának haladnia kell s amelyet oly fényesen igazolnak be épen a mai véres és jelentőségteljes napok.

A német-török közeledés első látható eredménye az 1888 október 4-én koncesszionált Iszmid — Eszkisehir — Angora vonal kiépítése lett, mely a *Deutsche Bank* vezetése mellett négy év alatt készült el. Ennek a becsületes német munkának az eredménye az lett, amint azt az öreg Abdul Hamid egyik irádéjában is hangsúlyozta hogy ugyancsak a németek kapták meg az Eszkisehir — Konia vasút-

vonat építésére szóló koncessziót is. Újabb három évi forszírozott munka után, azaz összesen hét év alatt, már 1023 km. vasút volt német kezekben s a fényes sínpár nyomában támadó élénk árucseré, kereskedelem, stratégiai előnyök és adminisztratív könnyítések úgy a törökségnek, mint a németiségnek csak előnyére váltak. Természetes tehát, hogy így a franciáknak főképen orosz érdekeket szolgáló terve, mely Szamszun—Szivász—Diarbekr—Bagdadot lett volna hivatott összekötni, a török kormány bizalmatlansága következtében kudarcot vallott, valamint ugyanez okból kifolyólag mindjobban elhalványodtak azok a korábbi angol tervek is, melyek India és Egyiptom vasúttal való egybekapcsolására és így természetesen a Török birodalom gyengítésére irányultak, erről azonban az alábbiakban még részletesebben fogok megemlékezni.

A német-török barátság első laza kapcsolatai tehát mind szilárdabbá váltak, a mit hathatósan segített elő a német császár minden udvari etikettől eltekintő másodszeri látogatása a szultánnál. Ez alkalommal a nagy Szaladin damaszkuszi sírjánál mondta azt a manapság is sokszor emlegetett beszédjét Vilmos császár, melyben őszinte, meleg szavak kíséretében kijelenti, hogy barátja marad a világon élő 300 millió mohamedánnak.

Ez 1898-ban történt, s a látogatás nyomában még frissebb, tevékenyebb élet fakadt: 1899-ben az összes német tőkével épült török vonalakat magában foglaló *Chemin de fer d'Anatolie* vasúttársaság egy bizottságot küldött ki a vasútnak Koniától való tovább vezetése végett, azzal a programmal, hogy a talajviszonyokat és építési lehetőségeket beható és alapos tanulmányozás tárgyává tegye. Még ugyanez évben előzetes megállapodás kötött a török kormány és a nevezett vasúttársaság között a Konia—Bagdad—Basszora-ig vezető vasút kiépítésére vonatkozólag.

Alig fejezte be a társaság 1902-ben a vasút fejállomásának, a Márvány-tenger melletti Hajdár pasának kikötői építkezését, — azáltal a tenger felől és felé is lehetővé téve a forgalom lebonyolítását — máris 1903 tavaszán megkötötték a végleges megállapodás arra a szerződésre nézve, mely egy újonnan, a német anatóliai vasúttársaság által alapított vállalatnak: a Bagdad-vasúttársaságnak engedélyt ad a Konia—Adana—Mosszul—Szamárta—Bagdad és Kerbelán át Basszoraig vezető vasút kiépítésére. A 15 millió franknyi részvény-tőke még ugyanez év végéig befizettetett.

Ezzel a ténnyel aztán az entente hatalmak évtizedekre visszanyúló lassú aknamunkája látszott dugába dőlni, de főképen Angliát érintette érzékenyen a Bagdad-vasút kérdésének ilymódon való végleges elintézése, mert hiszen Willcocksnak, a kiváló angol vízépítő mérnöknek Kairóban tartott előadása és Lord Curzon indiai alkirálynak még 1900-ban tett nyilatkozatai után más tervekkel néztek a jövő elé: Egyiptomnak és Indiának a kisázsiai Török birodalmon keresztül való összekapcsolása, a régi babilóniai öntözőművek felújítása és egy oly Bagdad-vasút létesítése foglaltatott e tervekben, mely Kairótól a Perzsa-öböl mentén fekvő Kuweitig terjedne, de viszont csak egy részét képezné annak a hatalmas vasúti vonalnak,

mely Cap-Townt Kalkuttával kötné össze, s ezáltal elérhető lett volna egy másik nem kevésbé jelentős cél is: az Indiai óceánnak angol belvízzé való átalakítása. Mindezen törekvésekkel egyidejűleg és ezeknek természetes folyományaként merült fel az angol aspirációknak azon igyekezete is, hogy a gazdaságilag lekötött, kapitulációk által megbénított és területileg is erősen megcsönkített Törökországot a mohamedánság felett való vezérszerepéből is kitérje és pedig oly módon, hogy a Földközi tenger és Perzsa-öböl összeköttetését célzó, már 1882-ben Sir William Andrews által ismertetett Euphrates Walley Railwayt megvalósítva, annak a termékeny mezopotámiai földön átvonuló szakaszát egyrészt angol, indiai és egyiptomi alattvalókkal telepíti be, másrészt ugyancsak a vasút mentén független arab fejedelemségeket alapít, melyeknek segítségével hatalmába keríti a szent városokat s akkor már csak a kalifátusi méltóságot kell egy az angol célok szolgálatában álló arab fejedelemre ruházni, hogy a mohamedánság szellemi vezetése Konstantinápolyból látszólag Kairóba vagy Mekkába, valójában azonban Londonba menjen át. Természetes ezek után, hogy e messze a jövőbe nyúló imperialisztikus angol eszméknek egy csapással, a német Bagdad-vasúttársaság megalakulásával, való megsemmisülésébe nem nyugodtak azonnal bele az angolok, hanem a most ismertetett offenzívából nem kevésbé szélesen alapozott defenzívába csaptak át. Azaz míg a németek egymásra következő években most már egymásután nyitották meg a Bagdad-vasút elkészült vonalszakaszait, míg az Anatóliai vasúttársaság 1907-ben megbízást kapott a koniai sík 50.000 ha-jának öntözésére s míg végre 1910-ben, az addig idegen kezekben levő s a Földközi tenger partjaihoz vezető fontos merzina-adanai vonalszakasz is német tulajdonba ment át, azaz míg látszólag a német befolyás mindjobban megszilárdult: az alatt az angolok a Bagdad-vasút tervezett végállomásának, a Perzsa öböl mellett fekvő Kuwaitnak arab lakosságát és sejkjét, ki bár török államhivatalnokként szerepelt, lázadásra s a Török birodalomtól való elszakadásra bírták s a szultántól való függetlenségüket elismerték. Az így keletkezett kis arab fejedelemség felett protektorátust gyakorolván, sikerült az angoloknak a németeket a Perzsa öböltől elzárniok s így az India felé vezető szárazföldi útnak ismét egy fontos étappejét megszállaniok. A vicclapok ekkor egy jellemző képet hoztak: az angol pipás John Bull Kuwaitnél ülve Basszoráig nyújtja ütközőképen talpait a II. Vilmos császár által vezetett Bagdad-vasút elé.

Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy körülbelül így is alakult a helyzet. 1911-ben ugyanis a Bagdad-vasúttársaságnak bele kellett egyeznie abba, hogy a nemzetközileg oly nagy fontosságú bagdad—basszoran — perzsa-öböli szakasz kiépítésére egy új nemzetközi társaság alakuljon, melyben természetesen az angolok legyenek túlsúlyban hogy befolyásukkal és tarifapolitikájukkal megnehezítsék illetve lehetetlenné tegyék a made in Germany-k útját India felé. Az angolok meg voltak elégedve sikereikkel, mivel most már a Sait el Arab-tól úgy északra, mint délre eső területeiket a közbül kuweiti fejedelemséggel összekapcsolhatták s eképen az egész

Perzsa-öböl patkó alakban elterülő partvidékét megszállva tarthatták: azon keresztül tudtuk és akaratok nélkül ellenséges hatalom a brittek legféltettebb gyöngyét, Indiát meg nem közelítheti.

A németek engedékenységükért megkapták a toprakkale — alexendrettei vonal építésére szóló koncessziót, ami annál kevésbé becsülendő le, mivel az angoloknak is régi vágyuk volt e Cyprus szigetével szemközt fekvő pompás kikötő megszerzése, amelyen keresztül bonyolódik le Mezopotámia egész forgalma a Földközi tenger felé. A németeknek szóló kárpótlás jellegével bír még az 1911-es német-orosz egyezség is, amelynek értelmében a Bagdad-vasút egy elágazása a Perzsia határában fekvő Chanikinig lesz építendő, honnan viszont az oroszok fogják majd Teheránig vezetni azt. Nagy jelentősége lesz e vonalnak nemcsak azért, mert a perzsa siítáknak a Husszejn és Hasszán emlékéről szent és nevezetes Nedzsef és Kerbela városokba özönlő hullakaravánjait fogja szállítani, hanem mivel a perzsa és közvetve az orosz árúknak utat enged a Földközi tenger felé s ugyancsak e vonal által nyit kaput a diadalmas német ipar a távolabbi kelet felé.

Miután a németek újabb és újabb szakaszokat nyitottak meg a folyton épülő Bagdad vasútból s 1913-ban a koniai síkon levő öntözőművek s 1914-ben a bagdad-samarrai vonalrész kiépítését is befejezték, az angolok és franciák önként lemondtak a Bagdad és Basszora közötti szakaszban leendő tőkerészesedésükről, mivel tökéletesen elegendőnek tartották uralmuk biztosítását a basszora-kuwejti vonal birtoklását.

Végezetül még pár szóval a német Bagdad-vasút végállomásának tervezett Basszora kikötőről szeretnék megemlékezni. E városka a Satt el Arab mellett fekszik s a Perzsa öböl felől az utolsó állomás, mely még a folyón tengeri hajókkal megközelíthető. Fekvése a legjobb kikötőkére emlékeztet, csupán a szeszélyes Satt el Arab ágyában felgyülemelő homokzátonyok nehezítik meg nagyobb hajók számára a forgalmat, bár ezen a bajon időnkénti kotrási munkálatokkal segíteni lehet. A basszorai kikötő kiépítése a múlt évben kötött szerződés értelmében 40% angol és 60% német tőke részesedéssel fog végbemenni.

Így állott a Bagdad-vasút ügye a világháború kitörésének idejekor: vagyis elvágva alig 100 km. angol kézben levő szakaszszal attól a végponttól, melynek idegen kezekben való létele tagadhatatlan több mint szépséghiba számba ment volna, de amely a rugékonyságát és rendelkezési képességét visszanyert Törökbirodalom akarata folytán másképen fog alakulni s biztosra vehetjük, hogy a Bagdad-vasút történetének utolsó felvonása is a mai jelentőségteljes napok nagy eseményeivel együtt fog megoldatni.

II. Jelentősége

A Bagdad-vasút nagy fontossága jórészt már történetéből kiviláglik, de mégis szükségesnek tartottam jelentőségének a következőkben való bővebb taglalását is.

A Bagdad-vasút oly területen fekszik, mely három világrészre választott el eddig és ugyanannyit fog ezután összekötni s ez adja meg a Bagdad-vasút világforgalmi jelentőséget. Külön kell azonban ettől választani a vasút speciálisan török és speciálisan német érdekeket szolgáló mivoltát. E két utóbbinak szerencsés összeházasítása teszi lehetővé a 2800 km. hosszú, alagutak tömegén és viaduktok tetején tovairamló sínpár létesítését.

A vasút világforgalmi jelentőségét illetőleg — kétségkívül — megállapíthatjuk, hogy vetekszik a Suez, Panama és transzszibériai vonalakkal. A szárazföldi út India felé, a régi perzsa Király-út felújítása, amely már II. Abdul Hamid egyik legkedveltebb terve volt, a világforgalom szempontjából Európa és India között, mint útrövidítő faktor fog szerepet játszani. Ennek a ténynek megvilágítására szolgáljanak az alábbi adatok:

London—Hajdárpa vasúton	70 óra = 3	nap
Hajdárpa—Perzsaöböl vasúton	60	= 2½
London—Perzsaöböl vasúton	130	= 5½
Perzsaöböl—Bombay a tengeren	5	

London—Bombay tehát a Bagdad-vonalon csak 10½ napot vesz igénybe, míg Suezon át 15 napot. Útmegtakarítás 4½ nap s akkor az utazó még mindig nincs kitéve az időjárás szeszélyeinek és főképen a verestengeri klíma kíméletlenségének. Hogy mindezen előnyei miatt nemcsak a sürgős ügyben utazók számára, hanem az angol-indiai posta és a könnyű súlyú, de értékes árúk részére is a Bagdad-vasút fog a Suez-vonallal szemben előnyben részesülni, azt a legközelebbi jövő fogja beigazolni.

Vizsgáljuk most meg ezekután azokat a török érdekeket, melyeket a Bagdad-vasút van hivatva kifejezésre juttatni és elősegíteni. Elsőnek kell megemlíteni e kérdés tárgyalásánál, hogy a Törökbirodalomban a Bagdad-vasút képviseli azt az egyedüli összetartó erőt, mely az egymással csak lazán összefüggő s mindeddig csupán erős katonai uralom által egymáshoz fűzött részeket szilárd egységgé fogja formálni s azoknak úgy szellemi mint gazdasági életét a birodalom székvárosa, Konstantinápoly felé fogja terelni. Mindezen célok — flotta hiányában — tehát csakis a Bagdad-vasút által érhetők el, valamint azon adminisztratív könnyítések is, melyek Szíria, Mezopotámia, Kurdisztán, de főképen a kisázsiai Macedónia: Örményország kormányzásában annyira szükségessé váltak. Azonban nemcsak a béke és biztonság előhírnökei lesznek azok a gőzmozdonyok, melyek Anatólia és Mezopotámia ritkán lakott területeit elsőnek fogják végigszáguldani, hanem e vasút az európai Törökországból visszavándorló mohamedán elemeknek, a muhadzsiroknak a vonal mentén való elhelyezését is elő fogja segíteni, ami annál inkább is kívánatos, mert azokban az ázsiai törökség tanult földművelő elemeket nyer és mert szaporítani fogják azt a gyér lakosságot is, mely a birodalom kisázsiai részem km²-ként 7,23 lélek közt ingadozik, aminek természetszerű következménye, hogy átlagban a földnek csak 3,12%-a van művelve és az is — fakéssel! És épen ezért végez igen áldásos

munkát a germán szellem, mely nem zavarván meg a keleti psziché sajátos alapokon felépült összhangját, nem germanizál, nem térít, hanem „játszva tanít”; míg vasutat épít terményeiknek szállítására, azalatt a modern mezőgazdasági eszközök használatára is kioktatja őket: a gazdasági fellendítésbe szövi a kultúrát. És így helyes! Mi sem bizonyítja a Bagdad-vasútból a Törökbirodalomra háramló előnyöket jobban, mint hogy a vasút által keresztülszelt vidékek adófizetőképessége: a tized megsokszorosodott az utóbbi években és emellett a török kormány által fizetett kilométergarancia is csökkenő tendenciát mutat, mert míg 1904/05-ben, 1929 km után e címen 481,967 török Urát fizetett az állam, addig 1912/13-ban 2482 km üzemen levő vasút után már csak 196,360 török lírát. E pár statisztikai adat úgy vélem mindennél ékeesebben beszél.

Török érdekeket tartva szem előtt, utalok pár szóval még a vasút félig kész volta ellenére is, annak stratégiai jelentőségére, mely napjainkban domborodott ki a legélesebben. A csapatok könnyebb mobilizálása, a veszélyeztetett egyiptomi és kaukázusi határok védelme, továbbá úgy a kisázsiai birodalom Achilles-sarkának: Örményországnak, valamint déli Mezopotámiának török kezekben való megtartása e vasút nélkül elképzelhetetlen lenne; itt emlékezem meg továbbá arról a jótékonyan ható árnivelláló hatásról is, melyet a Bagdad-vasút a nagyobb fogyasztási központokban máris kifejt. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azt az erősen monopolisztikus karaktert sem, melyet a vasút magán visel, melynek bár jelenleg káros oldala még nem érvényesült, de kérdés, hogy a jövőben nem fog-e.

Ezekután a német érdekek tárgyalására fogok rátérni, melynél azonban szükségesnek tartom újólágy kiemelni, amit már a történeti részben is megtettem, hogy nem az önzetlenség, hanem a német gazdasági érdek párosodva a török kulturszükséglettel volt a rugója a Bagdad-vasút létrejövetelének. Még inkább kiviláglik ez akkor, amidőn a Karl von Winterstetten által is említett három világhatalmi faktorra utalok. Szerinte egy világhatalom keletkezéséhez elégséges nyersterményre, így különösen gyapot, gyapjú, érc, szén, és főképen vasra van szükség; továbbá kellő nagyságú fogyasztópiacra, melyen a feles számú ipari termelvények elhelyezhetők legyenek és végezetül oly települési helyre, mely politikai, vallási és klimatikus viszonyainál fogva alkalmas legyen az anyaország népessége évi szaporulatának befogadására.

Ezen most felsorolt tényezők mindegyike részleteiben kidolgozva belekapcsolódik a Bagdad-vasút problémájába, anélkül azonban s ezt ismétlem, hogy ezáltal a török érdekeket bármi módon is sértené.

Elsősorban a nyerstermények behozataláról kívánok megemlékezni, amelyek közül Németországra nézve kétségkívül a gyapot bír a legnagyobb fontossággal, ami kitűnik abból a buzgalomból is, mellyel a németek az adanai és koniai síkon levő öntözőművek felvirágoztatására vetették magukat: összesen mintegy 550.000 ha-on, legnagyobbbrészt gyapottermelési célokra rendezkedve be. Ez öntözőművek eredményeire hivatkozva említtem fel, hogy míg 1904/5-ben

csak 45.000 bála (200 kg-os) gyapotot termeltek, addig 1911/12-ben már 100.000 bála rügött a fenti szám, bár még ugyanezen területen intenzívebb megművelés által 500.000 bál gyapottermést remélnék elérni. A kisázsiai gyapotbevitel Németországba az utóbbi években növekvő tendenciát mutat s 1913-ban 1870 tonnával már a hatodik helyre került. Ha sikerülne a helyreállított és részben még építés alatt lévő öntözőművek segítségével Németország 370,000 tonna évi gyapotszükségletét fedezni, úgy annak továbbítását részben szintén a Bagdad-vasút lesz hivatva lebonyolítani. Még nagyobb mérvet fog azonban öltetni a gyapottermesztés a Tigris és Eufrátes között, hol az öntözőműveket mindeddig a már említett Willcocks angol vízépítő mérnök tervezte és építette, aki azonban a múlt évben, a bagdadi válipásával való összeszólalkozása után sietve hagyta el a biblikus paradicsom földjét, hogy helyét hamarosan a német Tholens töltsse be. A 2,8 millió ha területen, hogy mily terméseredmény várható: igen eltérőek a vélemények. Az összes szakférfiak egyetértenek azonban abban, hogy a talaj gyapottermesztésre éppen olyan alkalmas, mint a Nilus környéke s hogy a nyerendő gyapot minőségileg sem fog az egyiptusi mögött maradni.

A Bagdad-vasúttal párhuzamosan készített öntöző és lecsapolási munkálatok befejeztével, valamint a kisázsiai lakosságnak az intenzívabb földművelésre való tanításával a gabonatermelés is hatalmas léptekkel fog előhaladni. A nagy helyi szükségletek kielégítése után még fenmaradó gabonakészletek előreláthatólag a Bagdad-vasút három légszerve felé: Konstantinápoly, Basszora és Alexandretten át, a Fekete-tenger, Perzsa-öböl és Földközi tenger felé fognak megoszlan, hogy a kellő mennyiségű gabonával nem rendelkező országokat: Indiát, Olaszországot, Egyiptomot és Angliát lássák el a legfontosabb kenyérmagvakkal.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül továbbá a Bagdad-vasút vonalától jobbra-balra 20 kilométernyire terjedő kutatómáni jogot sem, amely ugyancsak a vasúttársaság s így közvetve a németek számára tárja fel a Kisázsia hegységeinek ménében szunnyadó gazdagságokat: vasat, rezet, chromércet, ezüsttartalmú ólmot, cinket, tajtékot, aszfaltot és szenet. Külön kell továbbá megemlékeznünk a rendkívül gazdag petróleum-forrásokról is, melyek bár jelenleg legnagyobb részt angol kezekben vannak, de a háború után tág teret fog ott a német tőke és vállalkozási kedv is találni, miután már a petroleum szállítási lehetőségei is biztosítva lesznek. Ez a Bagdad-vasút üzemére is kihatással lesz, amennyiben az ott közlekedő mozdonyok fűtése petróleummal fog történni.

Ami a kisázsiai lakosságot mint egy nagy iparos állam feleszámú termékeinek fogyasztóját illeti, megjegyzem, hogy az csak rendszeres és fokozatos szükségletneveléssel lesz elérhető. Eddig a legrimitívebb viszonyok között élő anatóliai parasztnak sem alkalmuk, sem módjuk nem volt arra, hogy magasabb szükségüket keletkezhessenek, vagy pláne, hogy azokat elhagyatottságukban kielégíthessék. Az utazás és városokba való tömörülés lehetősége azonban itt is hamarosan éreztetni fogja hatását, úgyszintén a kultúra emel-

kedése is, melynek előmozdításában a Bagdad-vasút szerepét már fentebb vázoltam.

A vasútmenti német kolonizációs törekvésekre vonatkozólag azonban szükségesnek tartom felemlíteni, hogy bár az eszme 1835-ig, Moltkéig vezethető vissza s német települések úgy Szíriában, mint a Transzkaukázusban sikerrel történtek ugyan, mégis a német közgazdászok között e kérdésre vonatkozólag nagyon megoszló véleményekre találunk. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy politikai, vallási és klimatikus nehézségek minden település alkalmával fel szoktak merülni s ezek legkönnyebben a gyér lakosságú török birodalomban küszöbölhetők ki: akkor nem tarthatjuk lehetetlennek a német kivándorlásnak Kisázsia felé irányítását annál kevésbé sem, mert a török kormány „a német telepesekben engedelmes, fegyelmet ismerő, tanult és dolgos alattvalókat nyerne,” kiknek így természetesen adózó képessége is aránylag nagyobb lenne a bennszülöttekénél.

Mindebből kitűnik tehát, hogy a német birodalom tekintete teljes egészében délkelet felé van fordulva, s mióta felhangzott az *Einkreisung* vérsziáltás, fokozott buzgalommal folyik a munka egy egységes vezetés alatt lévő államszövetség megalakítására, melyhez az eszmét még 1903-ban Sir Johnston, az illusztris angol gyarmatpolitikus adta meg.

A mai véres napok forrongó chaosában, amidőn az időleges szimpátiák hosszú, tartós barátsággá acélosodnak, kialakulófélben van „egy oly államszövetség, mely önmagában megtalálja mindazt, ami a fejlődés, haladás és belső erősödés” előmozdításához szükséges. „Egy gazdaságilag egymásra utalt hatalmas népszövetség, mely az Északi tengertől a Perzsa öböl, az Adriától a rigai partokig” terjedne: ez egyszersmind az egyedüli koncepció, amelyben végre a törökség is elfoglalhatná az őt megillető helyet, s mely a „kelet egyedüli gentlemanjei”-nek gazdasági és kulturális fejlődését is biztosítaná.

Ez eszme első képviselője és első diadala a Bagdad-vasút.

Székely Artúr: A közéletmezés biztosítása a háború alatt Németországban és nálunk*

Míg Németországban nemcsak az élelmiszerárak túlságosan magasra való emelkedése ellen kellett küzdeni, hanem az ország élelmiszerszükségletének valóságos ellátásáról is gondoskodni kellett, nálunk a főfeladat éppen a magas árak elleni védekezés és az elraktározott élelmiszerek piacra bírása és helyes elosztása lett volna, hisz kivételünk nagy részének elmaradásával az ország élelmiszerkészlete minden valószínűség szerint el bírja látni a lakosság szükségletét. Hivatalos

* A szerző által a *Társadalomtudományi Társaság* május 10-iki ülésén tartott fölolvadás második része. L. *Huszadik Század*, 1915. 6. sz. 329 s. köv. 1.

és nem hivatalos hozzáértők is ezt állítják. A mi rendszabályaink azonban e cél elérésére sem voltak alkalmasak.

A német birodalom rozs-, zab- és burgonyatermelése kielégíti a német nép szükségletét, amely búzából mintegy két millió és árpából mintegy három millió tonna évi behozatalra szorul. Németországban már a háború elején számoltak azzal, hogy Anglia a háborút elsősorban gazdasági háborúnak tekinti és a német nép minden eszükkel való kiéheztetésére törekszik. Tengerentúli behozatalra sokáig nem igen lehet tehát számítani. A közélélmezés biztosítására szolgáló első intézkedés ép ezért a nagyméretű élelmiszer-vámfölfüggesztés volt. Augusztus 4-én háborús törvény hatalmazza föl a Bundesratot, hogy az összes élelmiszereket a háború tartama alatt vámmenteseknek nyilvánítsa és az élelmiszerbehozatalt akadályozó és korlátozó rendszabályokat hatályon kívül helyezze. A Bundesrat azonnal él is a felhatalmazással és augusztus 4-ike óta Németországba vámmentesen viszik be majd az összes élelmiszereket, élőállatokat, vágott marhát, fűszereket, zsírokat, olajokat, margarint, takarmányt stb. és ezenkívül még- az összes ásvány- és kátrányolajféléket is. Az élő állatok, a friss hús és húsárúk behozatálát megnehezítő egészségügyi rendszabályokat részben felfüggesztették, részben megkönnyítették. Az első vámfelfüggesztéseket később még több követte, úgy, hogy alig van ma Németországban elsőrendű szükségleti cikk, melynek behozatala vámmal volna terhelve.

Ezzel szemben Magyarországon a közvélemény hosszas sürgetésére csak október 9-én függeszti föl a kormány a gabonaneműek, liszt, bab, borsó és lencse vámját, mikor már Románia a gabona kivitelét megtiltotta és az Amerikából való behozatal nemcsak az angol hajók ébersége, hanem Hollandia, Dánia és Olaszország megszigorított átviteli tilalmai következtében is teljesen lehetetlenné vált. Az ezután következő vámfölfüggesztések legnagyobb része közélélmezési szempontból jelentéktelen és nagyon késő intézkedés. Nagyobb jelentősége lett volna a még később, február 25-én kelt rizs- és zsírvámfölfüggesztésnek, ha rizst és zsírt még akkor valahonnan be lehetett volna hozni, de mikor pl. a disznózsír vámját fölfüggesztették, kg-jának ára 1914. évi augusztusi 1,80—1,90 K-ról már 4,50—5 K-ra szökött föl és ez az ár azóta körülbelül meg is maradt. Még később március 17-én kelt az a rendelet, mely a 130 kg. és ennél nagyobb súlyú sertés, vaj, margarin, egyéb ételzsiradékok, állati és növényi faggyú, pálmaolaj, pálmamag és kókuszdióolaj vámját függeszti föl. Nagy terjedelmű vámfölfüggesztést csak az az április 24-én kelt rendelet foglal magában, mely a cukor, hagyma, mindennemű főzelék, mindenféle szarvasmarha, juh, kecske, bárány 60 kg. és ennél nagyobb súlyú sertés, szárnyas, vad, hal, hal- és fókaszír, kenyér, sütemény, hús, sajt stb. vámjait helyezi hatályon kívül. Nagyon hasznos intézkedés lett volna ez is a háború elején. Behozatali lehetőség azonban a rendelet kiadásakor már alig volt és a rettenetesen magas élelmiszerárak csökkentésére az akkor már aránylag kis vámtétel a legtöbb cikknél nem is volt alkalmas. Így például az élőállatok mai árának a vám 5—7%-át teszi ki. Ezen-

kívül a húsbehozatal legnagyobb akadályai, az élőállatbehozatali tilalom, a túlságosan szigorú állategészségügyi rendszabályok továbbra is érvényben maradtak.

Németországban egy október 28-án kelt rendelet megtiltja és bünteti az őrlésre alkalmas rozs és búza és a kenyérsütésre alkalmas rozs- és búzaliszt, egy január 5-én kelt rendelet a kevert gabona és kevert liszt, továbbá kenyér, takarmányul való fölhasználását. Egy január 21-én kelt rendelet a zabnak csak lótakarmányul való alkalmazását engedi meg. Később a cukorgyártás melléktermékeinek takarmányozási célokra való fölhasználását is biztositják, megtiltván e melléktermékeknek és a melassenak cukorrá való továbbfeldolgozását. A melasse cukortalánításával foglalkozó üzemeket azóta a melassenak takarmánnyá való földolgozására használják föl. Ezenkívül nyerscukornak takarmánnyá való földolgozásáról is gondoskodtak. A cukortartalmú takarmány gyártását az egész országban megszervezték, üzemeket állítottak e termelés szolgálatába és a szétosztás céljára is szervezetet létesítettek és megállapították e takarmányműek maximális árát is. Egy október 28-án kelt másik rendelet intézkedik a liszt-őrlés módjáról, egy harmadik pedig a kenyérsütésről*. A kenyérsütéshez szükségelt szárított burgonya, burgonyaliszt stb. beszerzésére és forgalomba hozatalára *Trockenkartoffel-Verwertungs-Gesellschaft* alakult, mely a birodalom burgonyatermelő vidékeiről a burgonyalisztet, burgonyapelyhet (*Kartoffelflocken*) és burgonyakeményítőlisztet a birodalom minden vidékére eljuttatja.

A táplálkozásban követendő takarékosági elveket és törvényes előírásokat részben a kormány, részben magánosok által forgalomba hozott népszerűen megírt rölapok ismertették. A hadsereg ételmezésében pedig speciális szabályok szintén takarékoságra köteleznek.

Nálunk a háború első hónapjaiban könnyelmű ételmiszertékozlást láttunk mindenfelé. Senki sem gondolt arra, hogy ezt később szomorú szűkösség fogja megfoszulni. A hadbavonuló katonákat minden vasúti állomáson a foszlós cipók és peccenyék egész garmadája várta és egyébként sem élt senkiben sem takarékosági hajlandóság. A hadsereg ételmezése nem ismer nálunk semmiféle takarékosági elveket. A lisztkeverésre kötelező első rendelet is csak november 1-én kelt, de csak

* E rendelet a forgalomba hozott búzakenyérhez legalább 10% rozsliszt, a rozskenyérhez legalább 5 súlyrész burgonyapely, burgonyaliszt vagy burgonyakeményítőliszt vagy 20 súlyrész burgonya hozzáadását teszi kötelezővé. (Búzakenyérnek számítódik mindennemű péksütemény is, kivéve a kalácsot.) Egy január 5-én kelt rendelet a keverés arányszámait fölemeli: a búzakenyérhez eszerint legalább 30% rozs, a rozskenyérhez legalább 10 súlyrész burgonyapely, burgonyaliszt vagy burgonyakeményítőliszt vagy 30 súlyrész burgonya hozzáadása kötelező. A kalács liszttartalmának is csak legfőlebb a fele lehet búzaliszt. Később azután, minthogy a birodalom egyes területein rozslisztben hiány mutatkozott, egy február 18-án kelt rendelet lehetővé teszi, hogy sürgős szükség esetén a helyi hatóságok a búzalisztnak rozsliszttel való keverésétől eltekintsenek vagy a rozsliszt helyett burgonya vagy más lisztartalmú anyag keverését engedjék meg.

november 25-én lépett életbe. A kenyérsütést szabályozó rendelet pedig csak december 2-án kelt és másnap lépett életbe.

Az első rendeleteket azután több, az előzők rendelkezéseit hatályon kívül helyező, azoknak szigorú kritikáját jelentő rendelet követi, melyek szomorú példái az élelmiszerkészleteinkről való informálatlanságnak és háborús élelmiszer politikánk tervszerűtlenségének.

Az első rendelet szerint a búzából kiörölt lisztnek legfőleg 15%-a lehet finom tésztaliszt, a kenyérlisztet pedig 33% árpaliszttal vagy 30% tengeri-, burgonya-, rizsliszttel vagy burgonya- vagy rizskeményítőliszttel kell keverni. Rozsból csak egységes minőségű lisztet szabad örölni, de ezt is a főnti arányban kell keverni kenyérlisztpótló anyagokkal. A kenyérsütésről szóló rendelet csak a forgalomba hozott kenyérré nézve teszi kötelezővé a főnti arányt, míg az otthon gyúrt és sütés végett a pékhez küldött vagy otthon süttött kenyérré nézve semmiféle keverést sem tesz kötelezővé. A január 27-én kelt rendelet az addig előírt takarékoságot nem találja elegendőnek és a kenyérliszt számára új keverési arányt, 50%-ot tesz kötelezővé. Az otthon gyúrt és otthon süttött kenyér, tehát első sorban a falusi fogyasztás kiváltságát azonban nem érinti.* Közben elfelejtettek gondoskodni arról, hogy elegendő tengeriliszt álljon a fogyasztás rendelkezésére, az országban nem gyártott burgonyaliszt és burgonyakeményítőliszt beszerzésére pedig senki sem gondolt. A február 16-án kelt rendelet még nagyobb takarékoságot ír elő. Eszerint a pékek már nemcsak kenyér, hanem egyéb kenyérmű vagy sütemény sütésére is a búza- vagy rozslisztet vagy e lisztfajtáknak árpaliszttal való keverékét csak úgy használhatják föl, és a már elkészített tésztát megsütésre csak akkor fogadhatják el, ha a fölhasznált lisztmennyiségnek legalább 50%-a tengeriliszt. Az otthon gyúrt kenyér kiváltsága megszűnik, de a búbos kemencéé mindvégig érintetlen marad. Ennek a rendeletnek március 1-én kellett volna életbelépnie, de minthogy a kormány látta, hogy kellő mennyiségű tengeriliszt nincs az országban (az országban teljesen ismeretlen burgonya- és burgonyakeményítőliszt fölhasználásától ez a rendelet kénytelen már eltekinteni), az életbelépést egy későbbi rendelettel elhalasztotta és tényleg csak március 20-án léptette életbe Budapestre, 16 városra és 37 vármegyére nézve. A március 30-án kelt rendelet mind a főzöliszt, mind a kenyérliszt keverési százalékát fölemeli: A főzölisztet, eddig 30% árpaliszttal kellett keverni, ezentúl 50% tengeri- vagy árpaliszttal kell keverni, a kenyérlisztet pedig 70 vagy 80%-áig kell árpa- vagy tengeriliszttel keverni oly módon, hogy a lisztkeveréknek legalább 50% tengerilisztet kell tartalmaznia.

Míg Németországban a háború eddigi ideje alatt mindig búza- vagy rozslisztből süttött burgonyával vagy burgonyaliszttel kevert kitűnő kenyeret esznek és a lakosság minden nehézség nélkül jut e nagy fontosságú táplálékához, nálunk január elejétől kezdve a lisztes kenyérellátásban a legnagyobb bajok mutatkoznak és a városi lakosság számára úgyszólván élvezhetetlen kukoricás kenyeret kg-onként 50—60 fillérért is csak nagy nehezen és korántsem elegendő mennyi-

* Egy ugyanaz nap kelt másik rendelet a vámörölő malmokat is csak arra kötelezi, hogy csak akkor vállalkozzanak búza- vagy rozsliszt őrlésére, ha a megbízó legalább ugyanannyi tengeri- vagy árpaliszttel őrltet velük.

ségben tudja a főváros lakossága beszerezni. És ezt elsősorban természetesen a kenyérnél is drágább egyéb élelmiszereket megszerezni nem bíró ipari munkásság szenved meg. A vidék számos helyén azonban mindvégig tiszta búzakenyeret esznek ellen nem őrzött mennyiségben; míg sok más helyen a fővárosihoz hasonló inséges állapot uralkodik.

Németországban a maximális árakról szóló, augusztus 4-én kelt törvény alapján a kiskereskedelemben sok helyütt már a háború első hetében sikerrel állapítottak meg maximális árakat, sőt némely nagykereskedésbeli árúra, mint gabonára is. De később, mikor a közlekedési viszonyok javulásával az egyes területek izoláltsága megszűnt és a háború alkalmából életbeléptetett kedvezményes vasúti díjtételek a szállítást jelentősen megkönnyítették, e maximális árakat hatályon kívül kellett helyezni. A spekuláció azonban szükségessé tette a maximális áraknak egyöntetűen való megállapítását. Ezt természetesen egyetlen helyről és egységes szempontok szerint kellett elvégezni. Az október 28-án megjelent rendelet ezt a feladatot a szövetségtanácsra ruházta, amely ugyané rendeletében mindenke előtt rozsra, búzára, árpára és korpára állapított meg maximális árakat. A 32 főpiacra (*Hauptmarktorte*) nézve megszabott árak mértékadó az egész birodalomban. Berlinben a búza maximális ára 26,50, a rozsé 22, a korpáé 13 márka. Az árpa 13—15 márkával olcsóbb a rozsnál az árpatermelő és 10 márkával az árpát takarmányul felhasználó fogyasztó vidéken. Később a zabra, burgonyára, takarmányburgonyára és a burgonyaszárítás és burgonyakeményítőgyártás termékeire, darára állapított meg a *Bundesrat* maximális árakat. (Az ipari nyersanyagok közül rézre, acélra, bronzra, alumíniumra, antimonra, nikkelre, ónra, kénsavas ammóniakra, gyapjúra és gyapjúárukra.) A petróleum árának hatósági úton való formális megszabására nem volt szükség, mert a mértékadó nagykereskedő-cégek ármegeállapodást létesítettek, amelynek alapján a kiskisforgalomban a petróleum literje 25 pfennignél sehol sem kerül többre, a legtöbb helyen azonban ennél is kevesebbe. Nálunk a petróleum literje a kiskisforgalomban 84—90 fillér, 1 és 1,20 K között váltakozott és ebben az árban a vám és fogyasztási adó 18 fillért tesz ki. Németországban, mint fentebb megírtuk, a vámot felfüggesztették, fogyasztási adó pedig nincsen petróleumra.*

A mi árainkhoz mérten oly alacsony gabonaárakat, amelyeket később kis mértékben emeltek, a német kormány emlékirata szerint szándékosan nem határozták meg túlságosan alacsonyan, hogy a lakosságot takarékosagra buzdítsák.

Magyarországon a búzáért, rozsért, árpáért és tengeriért és az ezekből termelt lisztért és a burgonya- és rizslisztért követelhető maximális árak tárgyában az első rendelet csak november 28-án jelent meg, jóval későbbben a már szintén későn megjelent német-

* Legújabbban a petróleumforgalom szabályozásával szükség volt a hatósági ármegeállapításra is. Július 15-től kezdve egy liter petróleum ára a kiskisforgalomban 32 pfennig.

országi rendeletnél, rendelkezései azonban valóban csak december végén léptek hatályba. Augusztus 5-éről kelt ugyan egy platonikus értékű rendelet, mely az élelmiszerek és az elsőrendű szükségleti cikkek árának „aránytalanul magas összegben” való megszüntetését megtiltja, de amely természetszerűen módot adott a leglehetősebb élelmiszerezésre. A maximális árakról szóló rendelet a német-országitól eltérően ugyan a liszt maximális árát is megállapítja, a rettenetes élelmiszerdraugaság alá törvényes alapot ad, az árak megszabásánál az október második illetve november első felében meglévő árakat állapítván meg mértékadóknak. Ezenkívül visszariad attól, hogy az árakat az országos forgalom érdekei szerint a kormányral állapítsa meg, hanem azt városenként és járásonként a helyi közigazgatási hatóságokra bizza, melyek azután fatornyos látókörükön még az élet-halálharcban sem emelkedvén fölül, saját vidékük érdekében magasabb árakat szabtak meg és ezzel az országos forgalmat megbénították. Nagyon magas árak (a búza átlagos ára 41, a rozsé 32,30, az árpáé 27, a tengerié 21,50—22 K),* melyek a német árakkal szinte össze sem hasonlíthatók; vidékenként távolsági és szállítási viszonyokkal meg nem okolt árkülönbségek. A nagyban s kicsinyben való ár közötti arány „a nem aránytalanul magasabb” jelzővel jut kifejezésre a rendeletben, tehát ismét nagyon alkalmas a fogyasztók kizsákmányolására. Csak a zabra állapít meg a kormány december 28-iki rendeletében egységes árt, majd január 19-iki rendeletében a korpára is. A liszt ára százalékosan aránylik az illető járás megfelelő gabonaárához.

Ezután sorba jelennek meg a maximális árakról szóló rendelkezéseket korrigáló rendeletek, végre január 14-én a gabona- és 28-án a lisztkészleteknek fölhívásra való föltárását és átengedését kimondó rendelet.

A spekuláció mind a gazdák, mind a gabonakereskedők részéről nagy méreteket öltött. A rettenetesen nagy gabona-, liszt- és kenyérárakért azonban első sorban a gazdák felelősek, akik mind magasabb árakra spekulálván, nem bocsájtották árúba készleteiket. A 41 K-s búzaár elérésekor is még hiába buzdítja a gazdákat saját lapjuk, a *Köztelek*, a gabona piacra hozatalára, hangsúlyozván, hogy nagyobb árakra már nem lehet számítani. Nem használt. A spekulációnak semmiféle kormányrendszabály sem vetett véget, a maximális árakkal pedig szintén nem lehetett a gabonát és lisztet a pincékből és magtárakból előcsalni a háborúban álló ország népének élelmezésére. Végre március 19-én kelt rendeletében a kormány energikus lépésre szánta el magát. Elrendelte, hogy a hatóság fölhívására mindenki három nap alatt tartozik bejelenteni gabona- és lisztkészletét, különben a mulasztók a két hónapig terjedhető elzá-

*Azóta mint ismeretes, a földművelésügyi miniszter a minisztérium fölhatalmazása alapján 27, illetve 30 K-ra emeli azok tengerijének árát, akik március 15-ig a kormány rendelkezésére bocsájtják készletüket. (L. A háború és az agrárvámok, *Huszadik Század*, 1915. 2-3. sz. 134. lap.) De a később lefoglalt, tehát nem önként átengedett tengeriért is 26—27 K-t fizetnek.

ráson és 600 koronáig terjedhető pénzbüntetésen kívül az eltitkolt készletnek a házi és gazdasági szükségletet meghaladó része elkobzásával is bűnhődnek. Akit már a rendelet kiadása előtt is fölhívtak készletének bejelentésére és azt elmulasztotta, ha készletét most önként bejelenti, az előző kihágás büntetése alól mentesül. Az így bejelentett készleteket az Országos Gazdasági Bizottság veszi át a maximális árakon. Aki valakinek eltitkolt készletéről a hatóságnak jelentést tesz, azt az elkobzandó készlet értékének egyötöde illeti meg. Ennek a rendeletnek következetes és gyors végrehajtása végre napvilágra hozhatta volna Magyarország gabona- és lisztállományát és azt is megtudhattuk volna végre mennyi gabonával és liszttel rendelkezünk.

Mert hisz készletfölvétel sem volt nálunk. Németországban a különböző és többször ismétlődő készletfölvételek teljesen tájékoztatták az igazgatást az elsőrendű szükségleti cikkeknek, élőállatoknak az országban meglévő mennyiségéről és így képesítették célszerű takarékosági és arányosan szétosztó rendszabályok kiadására. A készletfölvételről rendelkező február 2-iki rendelet a készleteiket elrejtőknek az előbbi rendeletek által 3000 márkáig terjedő pénzbüntetést hat hónapig terjedő elzárásra és 10.000 márkáig terjedő pénzbüntetésre emeli. Nálunk ezzel szemben, mint láttuk, két hónapig terjedhető elzárás és 600 koronáig terjedhető pénzbüntetés fenyegeti a hasonló kihágást.

Magyarországon az ország élelmiszerkészletének és az egyéb fontos szükségleti cikkek mennyiségének megállapításáról nem rendelkeztek. Csak a gabona- és lisztkészletnek az Országos Gazdasági Bizottság számára való átengedéséről rendelkező január 14-én és 28-án kelt rendeletek írják természetszerűen a készletek bejelentését is elő. De e rendeletek, minthogy nem hajtottak végre, természetszerűen nem járhattak eredménnyel.

Míg minálunk a gabona- és lisztkészletek lefoglalását nagy rendszertelenség, összevisszaság, igazságtalanság, a készleteknek egyik területről messze fekvő másik terület fogyasztására való elszállítása, és így az első terület szükségletének ismét más vidék termelésével való kielégítése, helytelen elosztás, egyéni kedvezések és tekintetek, az elrejtett készleteknek rejtekhelyeiken való hagyása jellemzi: Németországban 1915 elején a szükséges takarékoság és a kenyér helyes és igazságos elosztásának biztosítására gabonamono-póliumot létesítettek.

A kenyérgabona összegyűjtésével és beraktározásával a *Kriegs-Getreide, gesellschaft m. b. H.*-ot bízták meg, mely tulajdonkép csak a rozs összegyűjtésére és forgalomba hozatalára alakult a porosz állam, 48 nagyváros és 13 ipari vállalat és csoport részvételével. Február 1-én az országban meglévő minden kenyérgabonát a háborús gabonaszövetkezet javára foglalnak le. A gabonát ezután malmokba vagy közraktárakba helyezik el, de a gabonaszövetkezet minden helyi szövetkezet kívánságára tartozik az ő kerületében lefoglalt gabonából neki az aratásig szükséges mennyiséget átengedni. Fejenként napi 200 gr. lisztszükségletet állapítottak meg. A gazdáknak azonban

megengedték, hogy gabonájukból saját fogyasztásuk céljaira lisztet öröktessenek. A gazda kívánságára készletéből háztartása tagjainak száma szerint havi 9,5 kg., aratásig tehát 58,5 kg. gabonát hagytak birtokában. A lefoglalt gabona megőrléséről a gabonaszövetkezet gondoskodik, a liszteladást pedig a helyi szövetségekre bízta. A február 1-én meglévő minden lisztmennyiséget e szövetségek javára foglalták le, kivéve a gazdaságok részére átengedett gabonából örölt lisztet. Ha valamely helyi szövetség kerületében a kerület szükségletét meghaladó lisztmennyiség van, a többletet a gabonaszövetkezet veszi át. A korpakészleteket a *Bezugsvereinigung der deutschen Landwirte G. m. b. H.* javára foglalták le. Minden malom tartozik megőrlni a gabonaszövetkezettől részére kiutalt gabonamennyiséget, de a szövetkezet csak a 300—350 napi 20 tonna őrlőképességgel bíró malommal lép összeköttetésbe, kisebbekkel csak akkor, ha többen szövetkezve ez a napi termelőképeséget biztosítják. A helyi szövetségeknek ismét módjukban van kerületük lisztszükségletét kerületükben kiöröltetni. A lisztszétosztást a *Reichsverteilungsstelle* végzi, mely a Bundesrat 16 megbízottjából és a *Deutscher Landwirtschaftsrat*, a *Deutscher Handelstag* és a *Deutscher Städtetag* 1—1 képviselőjéből áll. Ez a hivatal osztja szét a 1207 helyi szövetség között a rájuk eső lisztmennyiséget. A helyi szövetségek a rájuk bízott mennyiséggel önállóan gazdálkodnak, de a havonként megszabott mennyiségnél többet csak akkor oszthatnak szét, ha a többletet valamelyik előző hónapról takarították meg vagy ha azt január elseje után külföldről behozott gabonából örölték. Kenyérjegyek kiadása is tetszésükre van bízva.

A *Kriegsgetreidegesellschaft* azután oly kitűnően gazdálkodott az ország gabona és lisztkészletével, hogy május 15-től kezdve leszállította eredeti lisztárait. Azóta a rozsliszt q-ja 32,50—35,50, a búzaliszté 35,75—38,75 márka. Budapesten ugyanakkor a kevert, 50% búza- és 50% árpalisztból álló főzöliszt 53,73, az 50% búza- és 30% tengerilisztből álló főzöliszt 53,88, a kevert kenyérliszt (20% búza) 42,25—42,82, (30% búza) 42,57—43,43, (20% rozs) 41,84, (30% rozs) 41,96 K-ba kerül. (De meg kell jegyezni, hogy Budapesten az 1915. év folyamán majd minden két hétben különbözőképp állapították meg a lisztárakat; ez a körülmény és a forgalomba kerülő lisztfajták sokfélesége természetesen a forgalom bizonytalanságát idézte elő és a legnagyobb visszaéléseket tette lehetővé.) A lisztárleszállítás nyomán június 7-én Berlin városa leszállította a kenyérárakat is (és nyilván a többi helyi szervezetek is követni fogják ezen a téren). Míg Budapesten a legfőlebb 30% búza- vagy rozslisztet s legalább 50% kukoricalisztet tartalmazó kenyér kg-jának hatóságilag megállapított ára 54 fillér, a berlini kitűnő kenyér 42 pfennigbe kerül. A német kormánynek június elején a birodalmi gyűlés költségvetési bizottsága elé terjesztett jelentése jelentékeny liszt- és burgonyatartalékokról számolt be.

Egy december 19-én kelt rendelet fölhatalmazza a német helyi hatóságokat arra, hogy szükség esetén a borjók és sertések levágását korlátozzák. Mikor azután az állatszámolás adatai nyilvánvalóvá tették, hogy a sertésállomány nem csökkent, sőt emelkedett, a külföldről máskor korlátlan mennyiségben importálható takarmány hiánya pedig mindinkább érezhetővé vált, tanácsosnak látszott a sertésallo-

mányt csökkenteni és a húst füstölten, pácoltan és fagyasztva a nép-élelmezés céljaira tartalékba helyezni. Egy január 25-én kelt rendelet arra kötelezi az 5000-nél több lakossal bíró községeket, hogy lakosságuk élelmezésére megőrizhető húsmennyiségeket halmozzanak föl. Mikor azután a községek erős sertéskereslete, a sertésárakat nagy mértékben felszöktette, megszüntették ennek a rendeletnek azt az intézkedését, hogy a sertések kisajátítási ára mindenkor a piaci áron alapul és a községek által való kisajátítás céljaira a 60 és 100 kg élősúlyú sertésekre — ezeket tartották spekulációs tendenciával leginkább vissza — maximális árakat állapítottak meg.

A lovak részére mindenképen szükséges zabmennyiség biztosítására egy február 13-án kelt rendelet, a kenyérmagvak lefoglalásához hasonlóan, a zabkészletek lefoglalását rendeli el. A készletek összeggyűjtésével és szétosztásával a *Zentralstelle zur Beschaffung der Heeresverpflegung*-ot bízták meg, mely eddig csak a hadsereg zabszükségletének beszerzéséről gondoskodott. A zabmonopóliumról intézkedő rendelkezések lényegükben megegyeznek a kenyérgabonamonopóliumot szabályozó előbb ismertett rendelkezésekkel. — Ezen kívül a közéletmezés biztosítására még nagy csomó rendszabályt léptetett a német kormány életbe, de ezek címének felsorolására nincs terünk.

El kell mondani azt is, hogy a német városok részben a kormány kezdeményezésére mint pl. a hűskészletek beraktározása esetében láttuk, részben attól függetlenül, de mindenkor a kormány pénzügyi támogatásával, még 1914 nyarán gondoskodtak téli készletekről, hús és egyéb élelmiszerek elraktározásáról. Nálunk hasonló gondoskodást még a fővárosban sem láttunk. A német városok hús-, tej- és főzelékellátása zavartalanul működött a háborúban is. Budapesten a rettenetesen magas húsárak a húsfogyasztást a rendes fogyasztás 20%-ára csökkentették*, de nálunk a városi gyerekek tejéről sem gondoskodtak és csak a hihetetlen méreteket öltött főzelékuzsora hónapokon át való dühöngése után kaptak észbe a fővárosi hatóságok és érvényesítették rendszabályaikat a nagy főzelék- és zöldségárak ellen. A tojás árát a kormány mesterségesen verte föl a nagyméretű tojaskivitel engedélyezésével.

Végezetül a németországi és hazai háborús közéletmezés különbségeinek leghatásosabb illusztrálására állítsunk szembe egy németországi élelmiszerárjegyzéket egy magyarországgal. Megjegyezzük, hogy a német sajtó tele van a magas élelmiszerárak és az élelmiszeruzsora elleni panaszokkal. Hasonlítsuk össze a berlini vásárcsarnokok május 23. és 29. közötti kg.-onkénti detail árait (a későbbiekhez a cikk korrigálásáig nem tudtam hozzájutni**) a budapesti vásárcsarnokok Hivatalos árjegyzésének május 29. és június 1. közötti áraival, melyek mindig jóval alacsonyabbak a bolti áraknál. Azóta, mint tudjuk, az árak nálunk még magasabbra szöktek föl.

* *Budapesti Hirlap*, 1915. jún. 6.

** *Gemeinde-Blatt der Haupt- u. Residenzstadt Berlin*, 1915. jún. 27.

Berlin

Budapest

Marhahús:

comb, lapocka, farkhús	2'66	márka	I. o. leveshús	5'20—6'80	K
mell...	2'24	"	II. o. leveshús	4'40—6'80	"
has	2'06	"	nyakhús, fejhús, ökörfark, lábszárhús, marhanyelv	4'40—6'80	"

Borjúhús:

comb, hát	2'82	márka	comb	5'80—8'—	K
mell	2'60	"	bordás (kotlet)	5'40—8'—	"
lapocka, has	2'42	"	vesés, szegy, lapocka	5'20—6'—	"

Sertéshús:

hát, bordás	3'60	márka	comb	4'80—5'40	K
sonka, friss	3'14	"	karaj	5'20—6'20	"
lapocka, has	3'14	"	lapocka	4'80—5'40	"
szalonna, füstölve	3'58	"	szalonna, füstölve	4'80—5'20	"

Disznózsír:

Vaj:

3'46 márka	4'80—5'—	K	3'66 márka	községi vaj	5'40 K
------------	----------	---	------------	-------------	--------

Halak:

csuka, élve	2'72	márka	csuka, nagy	4'40	K
" jégessomagolásban	1'94	"	" kicsiny	3'60	"
ponty, élve	2'24	"	ponty	3'20—4'50	"
" jégessomagolásban	1'52	"	harcsa, kicsiny	5'60	"
angolna, élve	3'02	"			
" jégessomagolásb.	2'26	"			

Burgonya:

14 pfennig	rózsa	16—24	fill.
	sárga	20—24	"
	új burgonya	90—120	"

Borsó:

A Könyvtársaság Berlini i. U. Legend. é. G. m. b. árai június 15-én	}	hántott	1'16	márka	hántott	1'80—2'20	K	} A budapesti vásár-csarnokok árai június 12—15. között	
		Sajt:							
		brie	2'40	márka	ementáli	4'—6'—	K		
		romadon	2'40	"	gröt	3'80—4'80	"		
			svájci	2'80	"	trappista (nagybani forgalomban)	4'—		

Érdekes lesz talán ez összehasonlítással kapcsolatban megemlékezni a párisi húsdregaságról is, mellyel a *Matin* nyomán június 24-én foglalkoztak a budapesti napilapok. Eszerint Parisban a borjúhús kilója 2 frank 20-ról hirtelen felszökött 2 frank 90-re, a vesepecsenyéé 3 frank 40-ről 4 frank 20-ra (nálunk a vesepecsenye 10 K-ba kerül), az egyszerű marhahús ára 1 frank 70-ről 2 frank 20-ra, a borjúszeleté 2 frank 70-ről 3 frank 40-re emelkedett.

Mikor ezt a hazánkra nézve oly szomorú eredménnyel járó összehasonlítást* Németország és Magyarország háborús gazdasági intézkedései között elvégeztük, nem esünk abba a hibába, amely a bennünket Németországhoz fűző szoros háborús szövetségnél fogva mindent nagyszerűnek, tökéletesnek lát, ami a német márkát magán hordja. Teljes mértékben értékeljük a német erőnyeket és a német munkaerő és szervezettség csodálatos alkotásait, de azért nem feledkezünk meg a német élet egynémely tökéletlenségéről, a sok tekintetben antidemokratikus német politikáról és igazgatásról, a békében nyomasztó militarizmusról, a német berendezések sokszor artisztikum- és lendülethiányáról és arról sem, hogy az ismertett háborús berendezések egyike-másika is a gyakorlatban bizony nem egy tökéletlenséget tüntetett föl.** Egészben véve azonban Németország háborús gazdasági élete a legtermékenyebb tanulságokkal teljes.

A háború eddigi bajainak elviseléséhez a magyar igazgatás kevéssel járult hozzá. Vajjon az ezután következő bajok és a háború beláthatatlan következményei elviselésének megkönnyítésére tanul-tak-e Magyarországon a német szövetségéstől?

Dániel Arnold: A közép európai vámunió és a magyar közgazdaság

A múlt ősszel, mikor Ausztriában fölvetődött az az indítvány, hogy a központi hatalmak a békekötés után küszöböljék ki egymás között a gazdaságpolitikai versengést és lépjenek egymással szoros vámszövetségre: ez az indítvány Németországban nem talált valami meleg fogadtatásra. Azóta sok minden történt, ami a helyzetet megváltoztatta; a közös küzdelemben annyira kitűnt a két nagy birodalom népeinek egymásra utaltsága, s ennek tudata annyira áthatotta a közvéleményt, hogy ma már szinte lehetetlennek látszik, hogy a béke teljesen széjjelválassa azokat, akik a harcban megtalálták egymást. Ámde a mai korban, mikor az államok életében a gazdaságpolitika oly előkelő szerepet játszik, mint még soha azelőtt, el sem lehet képzelni a két központi hatalom szorosabb egybekapcsolódását megfelelő gazdaságpolitikai egybekapcsolódás nélkül. És így csak természetes, hogy a vámszövetség gondolatának a múlt ősz óta úgy a német határon túl, mint azon innen jelentékenyen megsaporodtak a hívei; ezidőszerint már számottevő politikai és közgazdasági tényezők vannak mellette, olyanok is, amelyek kezdetben hűvösen fogadták az indítványt.

* L. Háborús pénzügyi, ipari és szociálpolitika Németországban és nálunk. Huszadik Század, 1915. 6. sz. 329. s köv. lapok.

** L. erre nézve: Paul Rohrbach, Otto Jöhlinger és mások cikkeit: *Die innere Organisation für den Krieg, Das grössere Deutschland* c. folyóirat, 1914. dec. 12, 1915. Jan. 16., febr. 20.

A megváltozott hangulat félre nem ismerhető módon nyilatkozott meg azon az értekezleten, amely június 29-én Bécsben ült össze a Német-Osztrák-Magyar Gazdasági Szövetség kezdeményezésére, avégett, hogy a két központi hatalom vámpolitikai közeledését megvitassa. Ezen az értekezleten már nem is igen vitatkoztak arról, hogy a két hatalom gazdaságpolitikai közeledésére szükség van-e, vagy nem; majdnem egyhangúlag az volt a vélemény, hogy szükség van rá és pedig messzemenő mértékben; nagy nyomatékkal emellé ki ezt — többek között — Rieszer, a német Hansabund elnöke és Paasche, a német birodalomtanács elnöke is. Vita csupán arról folyt, hogy Németország, Ausztria és Magyarország közös vámterületté egyesüljön-e (esetleg közbenső vámvonallal) vagy pedig úgy történjék-e a közeledés, hogy a monarchia és Németország megmarad két külön vámterületnek, de mindegyik nagy vámengedményeket juttat a másiknak. Az igazi megoldás a teljes vámunió volna, a másik csak félrendszer szabály: ezt a felszólalók közül többen kiemelték.

A magyarságot az értekezleten a gyáriparos-egyesületek néhány embere képviselte, köztük Gratz Gusztáv, aki fel is szólalt. Ő volt az értekezleten a vámpolitikai közeledés egyedüli ellenzője; mert bár forma szerint a közeledés mellett nyilatkozott: annyi föntartással élt és annyi klauzulát alkalmazott, hogy végeredményben az állásfoglalása inkább ellenzés volt, mint hozzájárulás. Ezt az álláspontját Gratz a magyar ipar érdekeivel okolta meg. Ő, amint mondta, nem hajlandó beérni azzal, hogy Magyarországon az ipar különböző ágai közül csak azok fejlődjenek ki, amelyeknek természetes életfeltételei az országban megvannak, hanem azt tartja kívánatosnak, hogy Magyarországon képviselve legyenek lehetőleg az ipar összes ágai, azok is, amelyeknek nincsenek meg a természetes életfeltételeik; ilyen iparágak pedig csak úgy jöhetnek létre, ha mesterséges életfeltételeket teremtünk számukra állami úton, védővámok vagy más kedvezmények által. Evégett föltétlen szükség van Magyarországon vámpolitikai különállására.

Gratz Gusztáv ezen okfejtésére Naumann, a német haladó néppárt vezére, a következő érdekes választ adta: Mesterséges támogatással kifejleszteni olyan iparágakat, amelyeknek természetes életfeltételei hiányzanak: ez nem más, mint fényűzés, amelyet csupán gazdag államok engedhetnek meg maguknak. Mert az ilyen iparágaknak, természetes életfeltételek híján, kicsiny a produktivitásuk és jövedelmezőségük, mesterséges föntartásuk pedig sok pénzbe kerül, és egyre megy, akár az állam, akár a vámmal terhelt fogyasztó adja-e a pénzt. Erre a fényűzésre Magyarország, amely nem gazdag ország, most, amikor még a háború is rengeteg vagyonába került, aligha lesz

képes. Magyarország boldogulásának más az útja. Tekintve, hogy Magyarország földjének termését meg lehet kétszerezni: elsősorban ez az, amire a magyaroknak törekedniük kell. Emellett egy országban, ahol a termelés nagyobbításának ilyen lehetőségei vannak egy irányban: ott bizonytalannal megvannak más irányban is. Nem igaz, mondta Naumann, az a magyar részről elhangzott állítás, hogy a Németországgal való vámunió Magyarországon lehetetlenné fogja tenni az iparfejlődést. Azok az iparágak, amelyeknek megvan minden természetes életfeltételük, ki fognak fejlődni a német verseny ellenére is. így például a faipar. Magyarországnak hatalmas erdősegei vannak, — mihelyt a magyarok vámmentesen vihetik be fatermékeiket a Német Birodalomba: olyan faipar fog kifejlődni Magyarországon, amilyennel kevés ország dicsekedhetik.

Körülbelül így válaszolt Naumann. S ebben a válaszában majdnem ugyanazt mondta, amit e sorok írója már évek óta hirdet a *Huszadik Szabad*-ban: azt, hogy a magyar közgazdaság s a magyar államháztartás nagy érdekei elsősorban azt követelik, hogy a mezőgazdaság termelőereje nagyobbodjék: ami ha megtörténik, meg lesz az előfeltétele annak, hogy az országban ipar fejlődjék természetes úton, a maga erejéből; ellenben mitsem ér a mai politika, amely csekély produktivitású mezőgazdaságra támaszkodik és az ipart, amelynek természetes kifejlődéséhez nem elég az ország gazdasági ereje, mesterséges táplálás útján akarja létrehozni.

Úgy látszik, hogy Naumannra — és általában másokra is — azt a benyomást tették a jelenvolt magyarok, mintha az ő álláspontjuk az egész magyar közvélemény álláspontja volna; ez tűnik ki úgy Naumann beszédéből, mint más olyanokéból is, akik Gratz fölszólalásával polemizáltak. A *Frankfurter Zeitung* is abban a cikkében, amely az értekezletről beszámol, olyan értelemben tárgyalja Gratz Gusztáv felszólalását, mintha ő az értekezleten az egész magyarság álláspontját képviselte volna. Pedig ez nagy tévedés. Nem képviselte ő ott az egész magyarságot, hanem csak ennek egy kis részét: az állami szubvenciót élvező gyáriparosok osztályát. S az a szűk látókörre valló álláspont is, amelyet szembehelyezett a középeurópai vámegységre irányuló, világtörténelmi jelentőségű törekvéssel: ez a szűkeblű álláspont is teljesen méltó volt ahhoz a mesterségesen táplált, élősdi és csenevész gyáriparhoz, amelynek képviselőjében kifejtette.

E sorok írója, saját tapasztalatai alapján meg van győződve arról, hogy Magyarországon a Német Birodalommal való vámszövetésnek már ma is elég sok híve van. És ha majd a kérdés érettebb

stádiumba jut: a világ- azt fogja tapasztalni, hogy a magyar közélet igen jelentékeny erői fognak megmozdulni a vámunió érdekében. Máskép nem is lehet, mert a magyar közgazdaság és a magyar állam-háztartás igen nagy érdekei teszik kívánatosá a Németországgal való szoros gazdasági kapcsolatot. Nem mintha ez a kapcsolat Magyarország számára minden árat megérne; azonban megér nagyon sokat, ha kezességet nyerhet az ország az iránt, hogy az összes termelőágak, amelyeknek természetes előfeltételei nálunk megvannak, kellő méltatásban részesülnek. Ez esetben bátran belemehetne Magyarország akár a teljes vámunióba, minden közbenső vámvonal nélkül és nyerne vele nagyon sokat, mert a vámunió rendkívül meggyorsítaná az ország gazdasági fölvirágzását. Be kell ezt látnunk, ha meggondoljuk, mit jelentene a Német Birodalommal való vámunió mezőgazdaságunk számára és miképen alakulnának e vámunió keretében az ipar kilátásai? Messze túlhaladná egy ilyen kis jegyzet terjedelmét, ha most e kérdés részleteibe bocsátkoznánk, elég lesz, ha nagy általánosságban, röviden áttekintjük.*

Magyarország, ahogy mondani szokás, földművelő ország. De nem azért földműves ország, mintha földművelés dolgában kitűnnék: hanem azért, mert úgyszólván alig van egyebe, mint a földművelése ; amely pedig meglehetősen el van maradva technika- és termelő-képesség dolgában.

A mezőgazdasági technika újabb vívmányainak felhasználásával a magyar föld termését lényegesen meglehetne nagyobbítani. Noha azonban ez lehetséges volna és az országot gazdaggá tenné: mindeddig alig történt valami ebben az irányban és az ország termései ma alig nagyobbak, mint 15—20 évvel ezelőtt.

Ennek a stagnációnak az az oka, hogy azok a tényezők, amelyek a földművelést irányítják — az állam s a mezőgazdasági testületek — nem törekszenek komolyan a mezőgazdaság fejlesztésére, sőt passzív ellentállással fogadnak minden ilyen törekvést. Aminek ismét az az oka, hogy e tényezők a nagybirtokos érdekkör befolyása alatt állnak. A nagybirtokosságnak pedig, mint osztálynak — már 15—20 év óta — az az érdeke, hogy ne fejlődjék a mezőgazdaság. Ennek megint egy vámpolitikai oka van.

Az osztrák-magyar közös vámterület évi gabona- és kukorica-termése átlag 201 millió métermázsza. Ez a mennyiség Ausztria és Magyarország fogyasztásának fedezéséhez majdnem, de nem telje-

* A részletes kidolgozásra valószínűleg amúgy is lesz alkalma e sorok írójának egy kollektív munka keretében, amelyet a *Társadalomtudományi Társaság* néhány tagja vett tervbe azzal a céllal, hogy a középeurópai vámunió kérdése lehetőleg minden oldalról megvilágítást nyerjen.

sen elegendő. A 201 millió q-nyi terméshez még hozzá kell vásárolni 1—2 millió q-t a külföldön és be kell hozni a monarchiába. Amíg ez az állapot fennáll: addig a közös vámterület gabonavámjainak áremelő hatásuk van, s a gabona ára a monarchiában q-ánként 6—8 koronával drágább, mint a világpiacon. Ha azonban Magyarország gabona- és kukoricatermése csak 10 millió q-ával emelkedik: akkor a monarchia nem szorul többé gabonabehozatalra; és mihelyt ez bekövetkezik: abban a percben 6—8 koronával süllyed a közös vámterületen a gabona ára.

Ezért a magyar nagybirtokosság érdekképviselői, feltétlenül a föld jövedelmét, arra törekcszenek, hogy a magyar mezőgazdaság lehetőleg minél kevesebbet haladjon termelőképesség dolgában. Befolyással mindezideig sikerült is erősen hátráltatni az újabb és jobb termelőmódok elterjedését. Bizonyos azonban, hogy ez a politika megakasztja Magyarország egész gazdasági fejlődését, mert ott, ahol a mezőgazdaság gyöngje és stagnáló: az ipar sem fejlődhet kielégítően és hiábavaló e tekintetben minden mesterkedés. S ahol az egész gazdasági élet szenved: ott az állami jövedelmek gyarapítása is nehézségekbe ütközik, úgy, hogy már a háború kitörése előtt bajok mutatkoztak az államháztartásban.

E sorok írója már évekkal a háború előtt kimutatta dolgozataiban, hogy az uralkodó politika gazdasági katasztrófa felé viszi az országot. Csak egy lehetősége látszott annak, hogy e katasztrófa mégsem fog bekövetkezni: és ez a lehetőség a nagybirtok uralmának megbuktatása. Mert nagyon valószínű, hogy amennyiben az ország tespedése tovább tart: a folyton fokozódó gazdasági nyomás meg fogja mozdítani a dolgozó osztályokat és ezek ki fognak küzdeni egy demokratikus agrárreformot, amely a nagybirtok egy részét feldarabolja és a kisbirtok fejlesztése útján valóítja meg a földművelés termelőmódjának korszerű átalakítását.

Magától értetődik azonban, hogy egy ilyen orvoslás, amely egyértelmű az ország politikai és gazdasági szervezetének teljes átalakításával, nagyon nehezen jő létre, és amíg létrejön: addig állandóan fokozódik — s idővel veszedelmes arányú lehet — az ország gazdasági legyöngülése.

Már most azonban, ha Ausztria, Magyarország és a Német Birodalom között vámközösség jönne létre: a magyar földművelés korszerű átalakulásának kilátásai okvetlenül kedvezőbbekké válnának. Mert vagy az következnek be, hogy az imént jelzett demokratikus agrárreform végrehajtása sokkal könnyebbé válnék. Vagy pedig az következnek be, hogy a nagybirtokos érdekkör fölhagyna passzív ellenállásával, amelyet ma a termelés nagyobbítása ellen kifejt és maga is

elfogadná a korszerűbb és intenzívebb termelőmódot. Hogy a két eset közül melyik következne be a vámunió létrejötte után: ez attól függ, hogy az új nagy vámterület mezőgazdasági vámjai milyen elvek szerint alakulnának ki.

Úgy a Német Birodalomban, mint Ausztriában és Magyarországon támadtak az utóbbi időben haladó és népies irányok, amelyek a mezőgazdasági vámpolitikában arra törekszenek, hogy a gabona- és takarmány vámok (az élelmiszerdrágítás ezen alaptényezői) minél inkább leszállítsassanak: ellenben azok a termelőágak, amelyek munkaigényességükkel tűnnek ki (az állattenyésztés, tejgazdaság, baromfi-tenyésztés, szőlőgazdaság, gyümölcsészet stb.) teljes vámvédelemben részesüljenek. Ha ezek az elvek jutnának érvényre az új nagy vámterület agrár vámjaiában (aminek a valószínűsége megvan, mert a háború után a demokratikus elemek, különösen Németországban, okvetlenül erősödni fognak): ez esetben Magyarország gazdasági fejlődésének új és igen érdekes perspektívája nyílik.

A Német Birodalom ugyanis rendkívül fogyasztóképes piaca az említett munkaigényes gazdasági ágak termékeinek. Viszont Magyarország összes viszonyai e termelőágak fölvirágzásának rendkívül kedvező előfeltételeit nyújtják. Következésképpen Magyarországon e munkaigényes termelőágak erősen kiterjeszkednének és sok százezer család nyerne bennük megélhetést, sokkal több, mint a mennyit a mai, államilag szubvencionált magyar nagyipar foglalkoztat. Aminek illusztrálására legyen elég ez a példa :

Magyarország mai 322.000 hektárnyi szőlőterületének megművelése kb. 200.000 munkás évi munkáját fogadja magába. Ha Németországgal vámközösségbe jutnánk: szőlőterületünk könnyen megkét-szereződhetnék; ez maga 200.000 munkás számára nyújtana új megélhetés-alkalmat.

Fontos körülmény, hogy mindazon munkaigényes termelőágak gyakorlására, amelyekről itt szó van: a kisbirtok sokkal inkább alkalmas, mint a nagybirtok. Tehát a felvirágzásuk Magyarországon megerősítené a kisbirtokot, növelné ennek gazdasági és politikai súlyát a nagybirtokkal szemben és így lényegesen megkönnyítené az előbb említett demokratikus agrárreform létrejövetelét.

Vegyük most azonban számításba a másik esetet; azt, hogy a középeurópai vámszövetségben, ha létrejön, nem a haladó és demokratikus elemek, hanem a feudális agráriusok fognak fölülkerekedni s ennek megfelelően a vámpolitika nem oly demokratikus irányú (a kisbirtoknak kedvező) lesz, mint az imént föltételeztük: hanem arisztokratikus irányú, a maiakhoz hasonlóan magas gabona és takarmány-

vámokkal. Ez az eset Magyarország fejlődése szempontjából nem volna oly kedvező, mint az, amelyet az imént vázoltunk, de a mai állapottal szemben még mindig sok előnyt rejtene magában.

Mert ha létrejönne ilyen módon, magas gabona- és takarmányvámokkal, a két központi hatalom vámuniója: akkor megszűnnék az a vámpolitikai ok, amely miatt Magyarország gazdasági haladása évek sora óta szenved. Ez esetben a mezőgazdaság technikai átalakulása nem ütköznék többé a nagybirtokosság érdekébe és így vele szemben e hatalmas érdekor ellenállása megszűnnék, vagy legalább is meggyöngülne.

A német birodalomnak saját termésén kívül, évente átlag 60 millió métermázsányi gabona- és kukoricabehozatalra van szüksége. És így, ha Magyarország és Ausztria Németországgal közös vámterületbe foglalódnék össze: e nagy vámterületen 60 millió métermázsával nagyobbodhatnék a termelés — és akkor még mindig behozatalra szorulna a vámterület. Vagyis ebben az esetben a magyar mezőgazdaság, amely ma évente átlag 122 millió q gabonát és kukoricát termel: 182 millió q-ra fokozhatná termelését anélkül, hogy ennek következtében a vámok elvesztenék áremelő hatásukat. Szóval ez esetben a magyar föld termésének 50%-os nagyobbítása válnék lehetőségessé úgy, hogy ez nem ütköznék a nagybirtok érdekébe.

Semmi kétséget nem szenved, hogy ilyen viszonyok között a nagybirtokosság és az állam hathatósan törekednék a földművelés technikájának javítására (amire különben a fokozódó pénzügyi nehézségek amúgy is rázorítják az államot). A termések nagyobbodásából azonban nemcsak a nagybirtok húzna hasznot, hanem a dolgozó nép is. Mert a szántóföldek termésének nagyobbítása nem történhetnék másképen, mint a rájuk fordított munka szaporításával, ez pedig a munkabér emelkedésére vezet. A munkaigényes termelőágak fölvirágzása, (amely a német vámunió létrejövetele után többé-kevésbé minden esetben bekövetkezik) szintén munkaalkalom-szaporító, tehát munkabér-emelő tényező.

És így, még ha feudális-agrárius értelemben is valósulna meg a német-osztrák-magyar vámszövetség: ebben az esetben is az volna a hatása, hogy Magyarországon emelkednék a munkabér. És vele az általános jólét, — mert még ha nem is olcsóbbodnának az élelmiszerek: a dolgozó nép, nagyobbodván a jövedelme, többet tudna vásárolni belőlük.

Ha azonban nő a dolgozó osztályok jóléte: akkor növekszik politikai súlyuk is. És így, még ha a nagybirtokosság kívánságai szerint is valósulna meg a középeurópai vámszövetség: ez esetben

is a magyar nagybirtokosság uralkodó helyzetének gyengülése volna a következménye.

Bármelyik eset következik be azonban; akár feudális, akár demokratikus szellemben valósul meg, ha megvalósul, a középeurópai vámunió (az erőviszonyok alakulásától függ minden): az bizonyos, hogy mind a két esetben a dolgozó osztályok jólétének emelkedését fogja eredményezni. S ezzel kapcsolatban a magyar ipar mind a két esetben hasznot fog húzni belőle.

A nép jólétének emelkedése növeli az iparcikkek fogyasztását és a takarékosagra, a tőkegyűjtésre való képességet. Nagyobbodván az ipari fogyasztás: ennek közvetlen hatása alatt tér nyílik az országban minden oly iparágnak, amelyet lokális természete, vagy anyagainak nehéz szállíthatósága vám nélkül is véd a külföldi versenytől (pl. az építőipar és a körülötte csoportosuló iparágak) továbbá minden olyan iparágnak, amely a földműveléssel, s az erdőgazdasággal kapcsolatos. Már ezen iparágak révén is sokkal nagyobb lehet az ország iparosodása a németekkel való vámszövetség keretében, mint amilyen eddig volt. Különben pedig, ha az országban bőven lesz tőke és ha a dolgozó nép kultúrája magas lesz: akkor a vállalkozás okvetlenül meg fogja találni azokat az iparágakat, amelyek a nép speciális képességeinél vagy az ország más viszonyainál fogva védelem nélkül is versenyképesek.

Mindenesetre az volna a kedvezőbb eset, ha a középeurópai vámszövetség demokratikus szellemben valósulna meg. Ez esetben Magyarország gazdasági és politikai demokratizálódása nagyon meg volna könnyítve, s e demokratizálódás a termelőerők további fejlődésére igen jó hatással volna. Míg a másik esetben, ha a ma uralkodó feudális agrárius vámpolitika maradna fenn az új alakulásban is: Magyarország haladása jóval lassúbb volna és még sokáig fennmaradna (bár egyre kisebbedő mértékben) a nagybirtokosság uralkodó szerepe. De a pálya ebben az esetben is megnyílnék a magyarság gazdasági és kulturális haladása számára és semmiféle osztályérdek többé el nem zárhatná azt. Olyan állapot, hogy a földművelés haladását a nagybirtokosság a maga osztályérdekében hátráltatja: csak addig lehetséges, amíg a termelőerők oly gyengék mint nálunk még ezidőszerint. Ellenben, ha magasabb színvonalra emelkedik a termelés: az ezzel járó gazdasági emelkedés a haladás oly erőit szabadítja föl, amelyekkel semmiféle osztályérdek nem képes többé megbirkózni. Ha egyszer a magyar föld gabonatermése a mai 120 millió q-ról 180 millió q-ra emelkedett: akkor a további emelkedést nem lehet többé föltartóztatni, bármennyire kívánná is ezt esetleg a nagybirtok érdeke.

Ez okból a középeurópai vámunió, még ha feudális szellemben valósulna is meg, a maiakhoz hasonló magas gabonavámokkal még mindig kedvezőbb kilátásait nyújtaná az ország haladásának, mint akár az osztrák-magyar közös vámterület fönmaradása, akár az önálló magyar vámterület létrejövetele. Mind e két esetben széleskörű demokratikus mezőgazdasági reform volna szükséges az ország gazdasági talpraállításához és mind e két esetben az volna a helyzet, hogy az agrárreformot aránylag gyöngye népies erőknek kellene kiküzdeniök, ami sokáig tart és amíg eltart, addig az országnak tovább kell hordoznia az egyre súlyosbodó gazdasági nyomás terhét.

Es ezért a középeurópai vámszövetség, hacsak a dolgozó magyar nép érdekeivel ellentétes erők nem rontják el túlságosan: föltétlenül kívánatos, mert rajta visz keresztül Magyarország haladásának legkönnyebben járható útja.

Hogy e vámszövetséget meg lehet csinálni a magyar érdekeknek megfelelően, az valószínű, mert a Német Birodalomnak is igen nagy érdeke az Ausztriával és Magyarországgal való vámközösség. Gazdaságilag azért, mert a felvirágzó Magyarország kitűnő vásárlója lehet a német ipar termékeinek, s a német tőke számára sok jól jövedelmező befektetés alkalmát adhatja. Politikailag azért, mert a magyar nép a német nép legmegbízhatóbb szövetségese, tehát német érdek, hogy a magyarság erősödjék. Egy újabb háború esetén pedig (amitől jobb sorsa óvja meg az emberiséget), annál kevésbbé lehet kizárhatni Németországot, minél nagyobb a vele szövetkezett Magyarország földművelésének termelőereje.

Vámos Jenő: A főváros élelmezésének evolúciója

Bármennyire is komoly az ügy, amiről szólni akarunk, mégsem lehet mással, mint egy nagyon régen elavult anekdotával bevezetni: A falusi zsidónál János bácsi heringet akart venni. Mózsai a heringet nyolc krajcárra tartotta darabonként, amire János bácsi őt uzsorásnak deklarálva, arra hivatkozott, hogy Móricnál hat krajcárért kapható a hering. Mózes erre megkérdi, hogy miért nem vesz akkor a másik boltosnál ? . . . Mert neki nincs. . . . Tudja mit, válaszolt a boltos, ha nekem nem lesz, akkor nálam négy krajcárba kerül.

Az Est június 14-ik száma szerint a Garai-téri piacon a rendőr a tojás árát egy kofánál 18-ával szabta meg két koronáért. A kofa tiltakozott ez ellen és arra hivatkozott, hogy a városi üzemben is 16-ával árusítják. Nagy kísérettel ment erre a rendőr a városi bódé-

hoz, meggyőződést szerzendő és sajnálattal állapította meg, hogy délelőtt tíz óra tájban ott még egyáltalán nem volt kapható a tojás. Ezzel a kis epizóddal vezettük be azokat a fonákságokat, melyek Budapest háborús élelmezését elviselhetetlen nyomorúsággá fokozták.

A városélelmezés problémái békében és háborúban egyforma eredetre vezethetők vissza, természetes azonban, hogy a háborúban minden excessussal egyetemben az élelmezési mizériák is a túlzás mértékével jelentkeznek. Az a szoros függés, melyben a mezőgazdaság intenzitása és a városi piac ellátottsága egyrészt, a piacra való felhozatal, a fogyasztóközönség szervezettsége és a monopolhaszon keletkezésének lehetőségei között másrészt fennállanak, ugyanúgy érezteti hatását békében, mint háborúban. Magyarország birtokmegosztásával és parasztságunk iskolázottságával magyarázható, hogy az agrár Magyarország városai békében sem azok az olcsó piacok, amiknek egy agrár termékeket fölösen kivivő ország nagyvárosainak lenniök kellene.

A mezőgazdasági művelés intenzitásának alacsony mértéke béke idejében nemcsak azzal vágja útját az olcsó népélelmezésnek, hogy keveset hoz piacra, hanem, mert a kévésen akarja hasznát biztosítani, a legfokozottabb agrár-vámvédelmet követeli. A bőségesen termelő kisbirtokos-országokban, ahol a paraszt a maga szükségleteinek olcsóbb biztosítását kapja cserébe az olcsó élelmiszer áráért, az agrárvédelem nem fejlődhetik túlzott mértékűvé, tilalmi jellegűvé. Birtokpolitika és demokrácia így állanak szoros összefüggésben a városi fogyasztók millióinak ellátásával.

Magyarország a békében is vezetőhelyen állt az élelmiszerek drágaságát illetően a mezőgazdasági termékeket exportáló országok között. A háború mindennél parancsolóbb szava sem lehetett elég erős ahhoz, hogy a szigorú vámvédelmet és tilalmakat, melyek a földbirtokosok monopol-hasznát biztosítják, megszüntesse, vagy akár enyhítse. Mikor a városi fogyasztók teljesítőképessége elérte a maximumot és amikor már az idegen országokból való behozatal lehetőségei mind megszűntek, akkor lépett fel a kormány ármegszabó és a védővámot enyhítő intézkedésekkel.

Ez szolgáljon a városoknak, elsősorban a fővárosnak mentségül, mert abban, hogy a városi demokrácia ereje csekély, hogy demokratikus birtokpolitika még a városok saját földtulajdonait illetően is csak nyomokban mutatkozik, a főváros mai vezetősége nem hibás; legkevésbé lehetett alkalma pedig arra, hogy a háború ideje alatt ilyen politikát kezdeményezzen.

Igaztalanok volnánk mégis, ha a városok élelmezésének minden

ódiumát a védvamos agrár-politikára akarnánk háritani. A városok, közöttük első helyen a főváros, valósággal versenyeztek abban, hogy azokat az okokat, melyek a városi fogyasztók teljes kiszolgáltatására vezetnek, ne lássák meg és az eszközökkel, melyekkel az adott helyzetben is el lehetett volna kerülni az élelmezés nyomorúságait, ne éljenek, vagy — ugyanúgy, mint a kormány — ne idejében éljenek. A főváros példája a legjobb képét adja annak a fokozatos fejlődésnek, melyen a városélelmezést vezető politikusok a háború ideje alatt átmentek. Az első stádium a teljes érvényesülése a „hagyjuk a dolgokat folyni” elvének. Béke idejében évtizedeken át sem tett a főváros apró-cseprő foldozgatásokon kívül egyebet, minthogy mindent szabadjára engedett. Ez a politika folytatódott a háborúban is.

A kenyérélelmezést illetőleg már a múlt évi aratáskor mindenki tisztában volt azzal a Szabadság-téren, hogy nincsen elég kenyérmagunk. A háború kitörése után, amikor még tűrhetőek voltak a búzaárak, minden előrelátó és tehetős háztartás ellátta magát újig elegendő liszttel. A főváros — melynek képviselote csakis ilyen tehetős előrelátóakból telik ki — nem tartotta szükségesnek a gondoskodást a szegény emberek háztartásáról, noha saját kenyérgyára emlékezetébe kellett volna, hogy hozza ebbéli kötelességeit. Ígéretet, igaz, kapott a főváros, de búzát nem. Mikor azután bekövetkezett az, amit mindenki előre látott, akkor, tehát elkésetten jött a lisztösszeírás, a lisztjegyek intézménye kukoricaértékben és a kiosztott liszt értékének aligha megfelelő költségekkel; jött a szemrehányások és felelősség-átháritások isteni színjátéka.

A húsélelmezésben már a háború elején ott állt a német városok példája. Ott a sertésállomány nagy részének levágásával csökkentették a takarmányínséget és az ezzel járó húsdrgaságot, az eltartható húskészítmények és zsiradékok nagy tömegeit akkor gyűjtötték a német városok raktárra, mikor azok még olcsón voltak beszerezhetőek. Nálunk — „Európában páratlan intézkedéssel”, mint hivatalosan hírül adták — élő sertések és szarvasmarhák ezreit állította be a főváros és etette hónapokon át drága takarmánnyal mindaddig, míg az állatok még úgy sem mérsékelték volna az árakat, ha önköltségen kerültek volna piacra és sokkal számosabban, mintsem voltak.

A tejkérdésben nem volt semmi baj addig, amíg a háború okozta depekoráció nem éreztette hatását. Addig még ankétekre sem volt érdemes a tejkérdés. Azután, édes istenem, ha nincs tehén, mégsem lehet hivatalosan vízből csinálni a tejet, noha az ismételten hirdetett városi tejrazziák csakis a kishamisítókra veszedelmesek.

A legélesebb kontúrokban rajzoltuk itt meg a főváros élelme-

zési politikáját, hiszen sokkal jobban szájunkban van a hadikenyér íze, a szemünk előtt játszódnak ma is le a tejmizéria ostrom-jelenetei és éppen most kezdjük el hivatalosan is a húshagyást, amit magán-szorgalomból már egészen jól megszoktunk.

Ebből a magával való tehetetlenségből önként adódott a második stádiuma a városélelmezési politikának. Hivatalos helyről hangzott el, hogy a tejáruk emelkedéséből nemcsak a közvetítőknek szabad nyerniök, hanem a haszonban a termelőknek is részesülni kell. Ez az elv az ismert agrárius recipéből következett: „Üsd a közvetítőt”! Ezt a műveletet azután a főváros a legnagyobb sikerrel és aparátussal indította meg. A mezőgazdasági termékek árai a háború 12-ik hónapjában, aratás előtt, természetesen elérték tetőfokukat. Nem kis része volt ebben a kereskedőknek sem, akik az élelmiszereken, mint árún a maximális profitot akarják elérni. Igaz, a közvetítők nem válogatósabbak hasznuk előteremtésében, mint az agrár-vámvédelem uzsorahasznának élvezői, de nekik mégis élő és lehetőleg igényes fogyasztókra van helyben szükségük. Az éhségtől agyoncsigázott, az evésről leszoktatott, vagy a külföldi fogyasztó nem létezik a közvetítő részére. Kartell vagy tröszt az élelmiszerkereskedők nagy tömegei közt kivihetetlen és a város meglévő élelmiszerüzemeinek árai bizonyították be leginkább, hogy ilyen uzsorahaszonnal legfeljebb kivételesen dolgoztak egyes élelmiszerek forgalmazói. Mégis ezek ellen, a saját polgárai és egyúttal fogyasztói ellen vette fel a harcot a főváros élelmezési politikája a háborús városélelmezés második fázisában. „Pavlik a piacon”, ez volt a jelszó. Rendőrök jöttek és minden jogalap nélkül — ami nem a legnagyobb baj — de minden konjunkturális és gyakorlati tudás nélkül — ebből már nagy baj lett — szabályozták az árakat. A renitens közvetítőt — de csak a kicsit, mert az nem városi képviselő, de mégcsak nem is cukormágnás — bírságolták, kobozták és esetleg pofozták. Az eredmény: „Borzasztó lárma egy omlettért.” Az élelmiszerek árai ezzel nem lettek olcsóbbakká, hanem majdnem sikerült az élelmiszereket a városi piacokról Pavlikkal kivezettetni.

A legnagyobb baj pedig az egész árszabályozásban megint az volt, hogy a városi fogyasztók tömeg-energiája tévútra vezetett és ahelyett, hogy az igazi élelmiszeruzsorának irányában érvényesített volna a főváros polgárságának nem csekély ereje, a régi recipe szerint ütötték a kis közvetítőket, akik maguk is a városi fogyasztók jó kontingensét adják.

Így ért el a város-élelmezés politikája, úgy hisszük, hogy a város-gazdasági ügyosztály helyes szociológiai belátásától indíttatva,

annyi sikertelen kapkodás után az első helyes belátáshoz. Rájön arra az egyszerű tényre, hogy az élelmiszerpiac kellő ellátottsága magától meghozza a közvetítők szükséges versenyét. A városgazdasági osztály már a tavasz elején megindítja eredményben ugyan sekélyes, de elvileg igen fontos akcióját a parlagon heverő városi földek felhasználásával a konyhakerti növények felhozatalának emelésére. Ebből következnek a városnak tömeges bevásárlásai friss, zöld főzélékben és idény cikkekben, melyek egyszerre megmutatják, hogy mit jelent az, ha a város a piac ellátottságáról gondoskodik. Tagadhatatlan, hogy ebben az akcióban is vannak hibák, melyek főleg a bürokratikus üzemenkezés természetes nehézségeiből folynak, amelyeket azonban könnyen el lehet hárítani. Nem kell ehhez egyéb, mint annak az elvnek szigorú keresztülvitele, hogy a város kötelessége és feladata a piac ellátásáról gondoskodni, de a grajzlerkodás nem városi feladat. Azt sokkal hatásosabban, fürgébben, kevesebb veszteségi kockázattal és kis haszon mellett is elvégzik a közvetítők, még az esetben is, ha a város a fogyasztók szövetkezeteit, „miután ez túlságosan szocialista lépés” nem hajlandó erre a célra igénybe venni.

A főváros július 1-i közgyűlésének határozata, mellyel a főváros jövő évi kenyérszükségletét, többek ellenzése dacára, biztosította, a garancia arra, hogy a főváros élelmezési politikája eljutott az evolúció olyan mértékére, amire már a háború elején szüksége lett volna. Nemcsak a tény maga fontos, hogy a kenyérszükséglet biztosítása határozatba ment, hiszen ez olyan magától értetődő, hogy az előadó maga is olyképpen ajánlotta elfogadásra a javaslatot, hogy „a főváros közönségének ez a kérése a városok élelmezésének politikájában egyáltalában nem volna új, új csak nálunk volna.” A mód, a hogyan a főváros közgyűlése ezt a javaslatot elfogadta is fontos. Az, hogy talán első ízben mutattak rá a közgyűlési teremben a magyar agrárpolitika hibáira; ahogyan a közgyűlés osztatlanul érezte a városi öntudatot és csak a fogyasztók képviselőtének tekintve magát egységesen állt a kormányhatalom elé.

Első komoly lépésnek ez elég. A többinek önként kell ebből következni és az elmúlt idők kapkodó és iránynélküli városélelmezése helyett a város összes fogyasztóinak súlyával kell a háború alatt és a háború után élelmezési politikát csinálni. A fogyasztók szervezése kell, hogy a gerince legyen ennek a politikának. Egy város sem rendelkezik az élelmiszertermelés eszközeivel, a földnek javarészét nem a városok bírják — a fogyasztás megszervezése azonban kizárólag a városok akaratától függ. Ez pedig az előbbi tényezőjével a városélelmezésnek, a földbirtokkal majdnem egyenértékű.

A szervezett fogyasztás — ha szervezettsége a városból indul ki, nem pedig „Hangya” módra a faluból — olyan jelentős erő, mellyel minden viszonyok közt számolni kell. Az a sokak által megcsodált rend, mely a háborús Németország városélelmezésében megnyilatkozott nem valami speciális német nemzeti vonás — mint azt a mi agrárvezetőink elhithetni szeretnék — nem más az, mint a fogyasztók szervezettsége. Ez a szervezettség hozta létre befelé a városokban az élelmiszerek elosztásának olyan módjait, amelyek minden városi fogyasztót egyformán értékelnek, felfelé a kormány és kifelé a falu irányában ez a szervezettség állította oda a háborús monopolhaszon elé a tilalomfát. Nem csoda az, ami Németországban történt, hanem a dolgok természetes rendje.

Önmagamat kellene ismételnem, ha a városélelmezés jövő feladatait akarnám idevetni. A háború mindenben igazolta azokat a megállapításokat és célkitűzéseket, melyeket a *Városélelmezés és Földreform*-ban tételenként felállítottam. A természetes, a háborútól gyorsan érlelt evolúció a fővárost is kezdi rászorítani a kítűzött útra és célok felé. A vezetésen és a fogyasztókon múlik, hogy a háború ideje alatt kezdett irányban tovább haladnak-e, avagy a veszély elmúltával megint minden a régiben folytatódik és marad a városélelmezés kicsinyes grajzlerpolitika a földreform felé vezető, széles, biztató és egymilliós nagyvároshoz illő, a fogyasztók szervezésével kapcsolatos iránypolitika helyett.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

A háború átéléséről

Az itthonmaradottak lelki átéléseiről akarok beszélni s mikor ezt teszem, a szégyenérzet egy nemével küzdök, mert úgy érzem, hogy a lövészárkok poklát immár egy éve szenvedő véreink kálváriájával szemben a mi élményeink és küzködéseink ezeknek a rettenetes időknél szürke és jelentéktelen quantitáé negligéablejai.

Mégis beszélni kell egyszer ezekről a dolgokról, hipokrizis és önámítás nélkül, mert olyan pszichológiai tanulságok rejlenek bennük, melyeket nem szabad veszni engedni, bármily fájdalmasak vagy szégyenletesek legyenek is azok. Egyszer már ki kell mondani, hogy első sorban nem azért kell kétségbeesnünk emberi nemünk erkölcsi értékén és haladási lehetőségein, mivel ez a borzalmas népgyilkosság bekövetkezhetett. Végre is ebben a tragédiában annyi a fátum-szerű, az erkölcsi és fizikai kényszer, a váratlanság és szervezetlenség, hogy az ember azzal biztathatná magát, hogy fejlettebb előrelátással, jobb organizációval, nagyobb politikai szabadsággal egyszer mégis csak le fogjuk bírni a háború fenyegető rémét. De az a lelki attitude, az az érzelmi és értelmi rezonancia, amelyben és amellyel embertársaink túlnyomó többsége, a békében és polgári nyugalomban itthonmaradottak legnagyobb része a háborút átéli, az oly szűk, frivol és siralmas, hogy megszüntet bennünk minden illúziót az emberi természetre vonatkozólag.

Hogy most, amikor az európai emberiség színe-virága elhull vagy elnyomorodik, mikor minden nap ezrek és ezrek életét teszi tönkre, amikor Dante pokollátományai operettszerű tréfákká süllyednek azokkal a realitásokkal szemben, melyeket pedig egy burkolt, stilizált és az optimizmust hajszóló hírszolgálat tár fel előttünk, mikor legrégebb kultúrértékeink forognak kockán s nemzetek sorsa válik kérdésessé, mikor az ember közvetlen közelében éhség és kétségbeesés sikolt, . . . hogy ilyenkor az úgynevezett művelt középosztály és felső tízezer túlnyomó része képes a békés idők játékait és szórakozásait folytatni, hogy tömve vannak színházak, kávéházak s egyéb lebujaok, hogy tovább folyik a korzói flirt, lórumparti és a pletyka, hogy ki-ki apró kis előnyeit, üzleteit és hiúságait kergeti, hogy a jótékonykodás nagy része pusztán rutin, póz és rendjelenség, hogy silány viccektől, analfabéta megjegyzésektől hangosak a klubasztalok . . . az ember szinte megdöbbenve kérdi, hogy ezek a majomszerű lények valóban emberek-e?

Pedig az úgynevezett művelt középosztály még aránylag *harmlos* staffages a világkatasztrófának a hiénák ama csapatához képest akik a háborúból gazdagodnak. A világ legéhesebb és legkapzsiabb nemessége most van kialakulóban, ezeknek a fiai lesznek harminc év múlva a jövő zsarnokok gárdistái. És mindezekhez a megfélemlítettek, lekenyerezettek, a zsoldért üvöltök serege. És a háborús társadalom békés piramisának alapját az a rettenetes tömeg képezi, mely éhbéréivel és tömegszállásaival már a békében is félállati rezignációban töltötte napjait.

— Micsoda szentimentalizmus! . . . fogják mondani egyes kritikus fejek. Hogy lehet mindezen kétségbeesni vagy dühöngeni, hisz ez az egész itthonmaradt társadalom, a béke régi társadalmá, áttéve a háború kegyetlen és életveszélyes környezetébe! De nem egészen így van. Ezeket a tényeket fel kell jegyezni és boncolni azzal a hazug „idealizmussal” ellentétben, mely ezernyi változatban Steinmetztől Prohászkaig a háborúnak erkölcsileg regeneráló munkáját magasztalja!

És nemcsak ezekkel az álidealistákkal kell szembeszállni, hanem az emberi haladásnak amaz egész iskolájával, mely az *altruizmus*-ra akarja a társadalmat felépíteni. Aki nem vak vagy nem hipokrita, az ma tisztán láthatja, hogy az emberek altruisztikus érzelmei legfeljebb egy olyan ideológia megteremtésére alkalmasak, melyek privilegizált csoportok kizsákmányolását a nagy többség felett megerősítik és megörökítik. A krisztusi morál mondott itt csödédt, amikor a történelmi egyházak s az általuk vezetett ájtatos tömegek mindenütt a világon a katonai állam szolgálatába szegődtek.

A nagy Kant, a legtisztább és a legegységülállóbb gondolkodó, világosan felismerte, hogy a háború egész ethikai rendünk és erkölcsi öntudatunk központi problémája, hogy a háború kiköszöbolése nélkül lehetetlen egy valóban mélyebb moralitást létrehozni az emberi társadalomban. S bár, inkább vallásos és érzelmi alapon, erkölcsi világrendjét formálisan a kategorikus imperativus kötelesség-törvényére építette fel, nagyszerű és mai napig utói nem ért szociológiai revelációiban egész határozottan hirdeti az emberi természet önzését s alig módosítható belső bestialitását, melyből szociális és morális eredményeket csak akkor várhatunk, ha az erkölcsi megjavítás utópiája helyett az egyesek és a népek egyre tökéletesebb szervezését, az érdekek és a szenvedélyek egyre észszerűbb kanalizációját, a sok millió egoizmus egyre teljesebb összhangját hozzuk létre.

Világos, hogy ezzel szemben minden olyan morál vagy közéleti praxis, mely a társadalmi problémákat lemondással vagy áldozatkészséggel akarja megoldani végeredményében a jobbakat és a finomabbakat a lelkiismeretlenek és az erőszakosok dupejeivé teszi. Nézzenek csak körül, hogy mindenütt a világon a háborúra uszítók, a háborúban érdekeltek és a harcias filozófusok kényelmes dolgozószobáikban ülnek s a vérhullatás kevésbé kellemes foglalkozását a

Ennek a háborúnak egyik legnagyobb átélése tehát az a felismerés, hogy a mai borzalmak megszüntetésére egy új, individuális és arisztokratikus etikára van szükségünk, mely a bestiális egoizmusnak észszerű korlátokat szab ugyan, de nem önfeláldozó altruizmusból, hanem az egyéni élet fejlesztésére és a jövő élet képességeinek, lendületének és gazdagságának fokozása érdekében. Minél több önálló életet folytató, az élet értékeit megbecsülő, praktikusan dolgozni és gondolkodni tudó egyéniség: annál szilárdabb alapokon nyugszik a béke ügye. Minthogy azonban a mai emberanyag még beláthatatlan időig képtelen *selbstdenkend* élet folytatására: a kultúra és a felvilágosodás munkája mellett egy olyan tömegvallásra van szükség, mely az élet, a szépség, szerelem, tudomány és művészet, spontán kooperáció és kölcsönös segítség glorifikálásával, esztétikai és szimbolikus érzékeltetésével veszi fel a harcot az altruista gyilkolás vallásával szemben, mely főmetsvára a gazdasági monopóliumoknak és a katonai állam hatalmi érdekeinek.

Mindezt valóban már a békében lehetett volna tudni, de kevesen tudták s a háborúnak kellett eljönnie, hogy lerántsa a leplet az altruista erkölcsbölcsélet hazugságairól. Nem is ez volt rám nézve a háborús átélés legkínosabb meglepetése, hanem az a frivolitás és cinizmus, bornírtság és lelki üresség, melyet az úgynevezett tudományos és művészi intellektuettek nagy része a háború alatt tanúsít. És nem is azokra gondolok első sorban, akik elvesztették a fejüket, heccelnek vagy uszítanak — hisz ebben olykor logika, lendület és erő lehet! — hanem azokra az esztétákra és libre-penseurökre, forradalmárookra és szociális reformerekre, akik vagy a művelt középosztálybeli canaille kis apró vegetatív örömeit élék a háború alatt is, vagy egy állítólagos *Verdrängung*-gal igyekeznek a rettenetes valóság elől menekülni.

Amde a gondolat és az eszmék embereinek nem volna szabad egyik módszert sem alkalmazni. A ki nem veszi ki a háborús szerencsétlenségéből a maga fegyveres részét, annak legegységesebb kötelessége már ma mindent elkövetni az eljövendő béke munkája érdekében. Erkölcsileg silány minden szellemi munkás, ki ma nem érzi át azt a kötelességet, hogy a társadalmi szervezés és átalakítás művével a mai iszonyattól végleg meg kell óvni legalább is az európai emberiséget. Aki ezt a legszentebb *Kriegsziel*-t nem érzi át, az moral insanityben vagy filiszteres eltompultságban szenved. A mai „nagy idők” igenis teherpróbát jelentenek egy irányban. A nemesebb lelkeket megedziki a jövő számára, bátrabbakká, elszántabbakká, vakmerőbbekké teszik, képesebbekké új európai és nemzetközi koncepciók befogadására, a lokálpatriotizmus bilincseinek lerázására, merész „utópiák” elgondolására, melyek a holnap realitásai lesznek. Ellenben a tudomány és a művészet, a politika és a szervezés kis napszámósaik ezek a kegyetlen idők végleg visszataszították oda, ahova mindig tartoztak: a nyáj filiszterei közé. Az ő forradalmi pózuk véglegesen a ki nem elégített étvágy vagy *Schöngeisterei* pózának bizonyult. Ezek a jó fiúk végleg leöregedtek és aggodalmas „reálpolitikusokká” vedlettek. Azt az elemi igazságot, hogy hús

millió embernek ebből a titáni küzdelméből a világtörténelem legnagyobb fordulatának kell bekövetkeznie ezek az urak nem képesek átlátni, hanem törzsasztaluk körül unott arcokkal „kiki a maga mesterségét folytatja, folytatja . . .” az egyik a maga kis közjogi, a másik vámpolitikáját veszi elő, a harmadik Tisza gróf megbuktatását látja Kriegsziel gyanánt, a negyedik az iskola militarizálását, az ötödik a vezényszót, a hatodik újabb kartellek létesítését és így tovább és így tovább. A ki ezeknek középeurópai koncentrációról, vagy pláne az Európai Egyesült Államokról, vagy a militarizmus elleni szabadságharcról mer beszélni, mint a háború utáni világ alapproblémájáról, az meghibbant utópista. Kiki makacsan és mozdulatlanul ül a maga kis intellektuális szemétdombján. A legnagyobb probléma az eljövendő magyar választások körüli mandátumverekedés, holott minden tisztességes politikus előtt nyilvánvaló, hogy népünk rettenetes kálváriája után a Tisza-féle választási törvényt bojkottálni kell s azt részletfizetésként sem szabad elfogadni a magyarországi szegénység irtózatos elvérvése láttára.

Szinte a tíz ujjunkon számolhatjuk meg azokat az ideológusokat, akik körülöttünk emberileg képesek ezt a rettenetes tragédiát átélni: bátran átszenvedni a sors csapásait, égő rokonszenvvel húsa és vérbe marni engedni a háború fúriáinak esztelen dühöngését, utat, irányt és hitet keresni a történelemben, a tudományban és a filozófiában, kerülni a filisztereket és közel engedni magunkhoz a nép megkínzott fiait és a természetet, vakmerő jövő terveket kovácsolni s ha kell önkínzással edzeni az akaratot a régi világ citadelláinak lerombolására, erkölcsi és esztétikai nagytakarítást tartani magunkban és bajtársainkban, egy tisztább és dacosabb közvéleményt inaugurálni a történelmi romok eltakarítására és új eszmények kitzűzésére, az önmaga becses személyén kezdeni a sokat kürtölt szellemi revíziót, futni a fiatalokhoz és kitenni az öregeket . . . igen, akiket ez a világhatasztrófa nem visz előre, azokat végleg be fogja taszítani a reálpolitika panamás mocsarába! Ezek bár épkezláb túléltek a háborút, de nem fogják megélni az elkövetkezendő idöket!

(*Jászi Oszkár*)

Lamprecht Károly (1856—1915.)

A német történetírás Lamprecht váratlan halálával talán legkimagaslóbb képviselőjét veszítette el. A tudományosságának veszteségét fűzi-e valamilyen szál azokhoz a nagy világeseményekhez, melyeknek örvénye mindent magával ragad s talán még a szellemi élet e rendkívüli gyászát is sajátjágosan módosítja. Nem csökkenti-e Lamprecht távozásának jelentőségét az a körülmény, hogy ő a múlt feltárásának mestere volt, s pályája utóján az élet kirobbant a történelmi formák, adottságok és fogalmak kereteiből. Nem válik-e fölöslegessé a historikus napjainkban? — Kérdezhetik sokan — s nincs-e valami sorszerű összhangzás abban, hogy a nagy történetkutató ép most tette le a tollat? E vulgáris bölcsesség felszínességében nem lehet megnyugodnunk. Lamprecht nem tartozott — Nietzsche szavát használva a történetírásnak antiquarius művelői közé: az álmatagok, a

vakondokmunkát végzők sorába. Monumentális főművében feldolgozza a német nép történetét a legrégebb időktől korunkig. Különös kedvvel fürkészte a praehistorikus idők problémáit s a történelmi évszázadok társadalmi életét és műveltségét, mozgalmaknak folytonosságát és egységét fáradhatatlanul érzékítette meg. Mindig és mindenütt átvezeti a megöregtettet a most történőbe, elmerül a messze múltba, hogy hozzáfűzze az élő valósághoz s a régiség sikátoraiból a jelen napfényére vezető ösvényeket keresi. Nem olyan történész volt, aki aggályoskodott, ha a legújabb kor feldolgozásáról volt szó s hat kötetre tervezett utolsó nagy munkájában, melyből kettő megjelent, a XIX. század utolsó negyedétől a XX. század második évtizedéig monografikusán akarta feldolgozni a német műveltség legfrissebb fejlődését.

A háború kitörése óta eleven publicisztikai tevékenységet fejtett ki, számos aktuális cikke jelent meg s a háborús röpiratirodalmat is gazdagította. Számbavéve mindezt, halálában valami tudományos tragikumot érzünk, tragikumot, mely egyéni színezetű, de csaknem minden történetíró életmunkájával kapcsolatos. Vajjon mit érzett a haldokló, midőn az emberi történelem legviharosabb tusáját befejezetlenül s megíratlanul itt kellett hagynia? A konstruktív és a feldolgozó munkának micsoda tömege várt volna rá, hogy világosságot gyűjtsön abban a chaoszban, melynek tanúi vagyunk s amelyből mégis oly keveset látunk. A múlttal az utókor, a történelmi szemlélet talán mindig felelőtlenül bánik. Lamprecht korunk válságaira nézve a közvetlen tapasztalat hűségével egészítette volna ki a történelmi okfejtések igazságát. Halála rohanó események árjában azt is példázza, hogy a historikus munkássága — ha még oly befejezettek is a könyvei — a maga egészében” a befejezetlenség sorsára jut. A történelmi műalkotás kereteit, mintegy extenzíve meghaladja az idő, nem is szólva arról, hogy a történész rendszerező munkája soha sem lehet eléggé intenzív a mögötte lévő történelmi anyag maradék nélkül való csoportosítására s értékesítésére.

*

Lamprecht protestáns papcsalád sarjadéka volt s Wittenbergben és a híres pfortai iskolán diákoskodott. Göttingenben Waitzot, a forráskutatás és az alkotmánytörténet egykori mesterét hallgatja, a történetírás módszeres és elméleti problémáival pedig Bernheim a *Lehrbuch der historischen Methode* szerzője ismerteti meg. E hatásoknak megmaradt a nyoma: micsoda hatalmas forrásismeretről ad számot a *Deutsche Geschichte* utolsó bibliográfiáját nyújtó kötete s mily sűrűn követik egymást az egész mű folyamán általános probléma-kijelölő feltegetések. A hetvenes években liberális társaságban mozog. Körülötte a Gründerzeit lázas vállalkozó kedve tombol s ő a tőkés társadalom nagystílű megfigyelőjévé serdül, Lipcsében, ahol doktorátust szerez s utóbb tanít, Roscher és Springer hatnak rá különösen. Amannak nemzetgazdaságiam ismeretekben, emennek művészettörténelmi tudásban köszön sokat. A társadalmi szervezet ökonómiai alapjának elemzése s a magasabb szellemi kultúra finom rajza Lamprecht minden munkájának két sarkpontja.

Sokoldalúsága bámulatot kelt olvasójában. Joggal írja róla egyik tanítványa, hogy két lipcsei tanártársával, Wundttal és Ostwalddal együtt a szellemi energiák s az emberi tudás egy tekintélyes hányadát képviseli. Vezéralakja az egyetemi tudománynak abban az értelemben, hogy eszméinek terjesztésére és munkatársak nevelésére a katedrát használja. Valóságos forradalmár azonban a történettudománynak azzal az akadémikus irányával szemben, mely az ő működéséig hagyományos volt. Izgalmas harcokat kell vívnia a rosszakarattal, a ferdítéssel s az úgynevezett politikai iskola híveinek (így H. Delbrück, M., Lenz) megértésre való képtelenségével. A módszer embere, de egy életátfogós, a jövőnek is szóló módszert képvisel. Lamprecht nem történet-technikai és kritikai eljárások úttörője, ezeket a XIX. század utolsó negyedében már készen kapja. A feldolgozás, tehát egy magasabbrendű munka körében találjuk meg érdemeit. A tudományosságra törekvő historikus két nagy sajátossága egyesül benne: a társadalom egész labirintusát ismeri s fogalmi egységesítésre törekszik. Ez a kettőség hoz friss életet a történettudományba, ez lendíti előre. Ez egyszersmind a nagy szakadék, melyet mindig újból és újból próbálnak áthidalni. Bár az embervilág történeti alakulása véglegesen nem kategorizálható, mégis lehetetlennek látszik, hogy e rendszerező kísérletek — tekintet nélkül sikertelenségükre — valaha is abba-maradnának. Lamprecht az élet reális felfogásával és tényszeretetével a történeti absztrakciónak olyan energiáját egyesíti, amilyenre csak Hegelnél akadunk — ennél persze történeti szaktudás és zseniális történetírói törekvés nélkül.

Lamprechtnek történeti törvényszerűségeket kereső tevékenysége nem spekulatív eredetű. Hegel logikai rendet akart fellelni a múltban, Lamprecht pszichológiai és fejlődéstani. Ezzel korára vall, arra az időszakra, melyben a pszichológia virágozik és a lélektant sokan a szellemi tudományok közös alapjának tekintik. A história főtanulása szerinte az, hogy a lelki élet egyre intenzívebbé válik s e fejlődést egy-egy korszak testesíti meg: a szimbolikus, a tipikus, az individuális, a szubjektív és az impresszionista lelki élet foka mutatkozik egyben-egyben. E korszakok a német történetben két évezredet fognak át s a történettudomány első feladata, hogy a legkülönbözőbb nemzeti társadalmakban és kultúrákban ép úgy kimutassa és elhatárolja őket, amint Lamprecht a német múltra nézve megtette.

A különböző nemzeti társadalmakban eddig elért fokok összevetése, elérésük ritmusának megállapítása az egyetemes történet betetőző munkája. Oly feladat ez, mely generációk munkáját igényli. Tudja ezt Lamprecht s nagy koncepciójának megvalósítására alapította a lipcsei egyetem kiváló történeti gyűjteményét s szemináriumát.

Munkássága visszahatást képvisel a merőben individuális irányú s főként a politikai múlttal foglalkozó történetírás ellenében. El tud ugyan mesteri módon merülni a személyes élet mikrokozmoszába, de főfigyelmét a szociális közösség életnyilvánulásainak makrokozmosza köti le. Így Bismarck érzelmi és idegéletét is mint a korabeli társas közösség jellemző jegyét mutatja be. Marx történeti felfogásának

sokat köszön, de nem dogmatikus. Hangsúlyozza, hogy a történeti lét öntudatlan determinánsa a gazdasági élet. A *Deutsche Geschichte*-ben azonban teljes irodalom- és művészettörténetet találunk. Stílusa eredeti s mindig művészi, ha jellemez, széleselmélkedő és világos, ha fejteget. Objektivitásra törekszik, de egyéniségét nem tagadja meg írásaiban sem.

Nyelve, felfogása, egész szellemi mivolta gyökeresen német. Ő a negyedik renddel bővült német társadalomnak s a modern ipari imperializmusnak történetírója, de nem oly ellenszenves értelemben, mint ahogy Treitschket a hegemoniára törekvő Poroszország historiógráfusának nevezik. Az osztályharcok napjaiban élesedett szociális szemlélete s finomult belátása. Erős nemzeti érzület járja át, nem sovénység, hanem valami küzdelmes kulturtudat. A német világpolitika tudós heroldja volt s annak idején hévvel agitált a flottafejlesztés érdekében. A gazdasági világkonstelláció következtében a leszámolást elkerülhetetlennek tartja Angliával. Utolsó nagy történeti művének vége a birodalom külső politikájával foglalkozik s itt melancholikusan jövendőli, hogy Amerika válság idején Németország ellen foglal majd állást. A földkerekségének minden részén vannak ugyan a német népnek előőrsei, de sok az ellenük fenekedő ellenség. A szabad vállalkozás és a nagytőkék versenyének klasszikus elemzője látja a munkában megfeszülő németiség terjeszkedő szűkségét s a hatalom-akarása nyomán soraközö felhőket. Amint mostanság, élete utolsó hónapjaiban hallgatta a fegyverek világszerte zengő borzalmas szimfóniáját, bizonyára nem moralizált, hanem az általa gyönyörűen jellemzett Beethoven szavaival vigasztalódott: *Kraft ist die Moral der Grossen.*

Sajó Andor

A német egység és az európai egység

Abban a nemes és bátor campagneban, melyet a háború alatt keletkezett szemléjében (*Das Forum*, München, Forum-Verlag Leopoldstrasse 10.) Wilhelm Herzog Európa lelki kútmérgezői ellen indított, állandó és meggyőző propagandát folytat amaz eszme mellett, hogy ebből a rettenetes öldöklésből — ha az úgynevezett civilizált emberiség nem egy gondolkozásra képtelen állati csürhe — Európa egy olyan kapcsolatának kell megszületnie, mely közös politikai és katonai szervezetséggel a háborút lehetetlenné fogja tenni legalább is az európai kontinensen. Örömmel lehet megállapítani, hogy ez az eszme ma Európa minden államában a legjobbak lelkét hevíti, akik a világ mai erkölcsi katasztrófáját valóban végigszenvedték s akikben van elég intellektuális lendület távolabbi koncepciók befogadására. Persze ez a tábor a törpe kisebbség s az ú. n. „réalpolitikuskok” konkra éhes hada nem képes az ilyen terveket lekicsinyelni, kigúnyolni, vagy mint zöld utópiákat visszautasítani.

Ennek a szájas, merészebb gondolatra és tiszta erkölcsi ítéletekre képtelen társaságnak Wilhelm Herzog most egy kis leckét ad szemléje május-júniusi számában, mellyel kimutatja, hogy két nemzedékkel előbb, az akkori réalpolitikusk csoport ép oly képtelen volt

a német épség gondolatának befogadására, mint ma az európai szervezés szükségletének átlátására.

Íme egynéhány érdekes történelmi visszaemlékezés, melynek analógiája a mai helyzettel frappáns és meggyőző:

Ötven éve még mindenkit sikeresen vádoltak felségsértéssel, aki Németország bekövetkezendő egyesítéséről akárcsak egy röpke szóban is rajongani mert. Ilyen mértéktelen fellengző ideológusokat börtönbe vetettek, hadd dögöljenek ott a hazaárulók!

A 33 német fejedelem közül nem akadt egy sem, aki az egység gondolatának terjesztésében ne saját dinasztikus kiváltságainak megtámadását látta volna, egy sem, ki ezeknek az örült anarchistáknak tébolyodott képzeit nem az ördög művének minősítette volna, egy oly ördögének, mely egyenest azért jött a világra, hogy a fejedelmeket bűneikért lakoltassa. Mind reszkettek az egység gondolatától és nem sokaltak semmit elfojtására. Ellenszenvüket és félelmüket növelték azon konzervatív elemek, melyek nem rejtegették partikularizmusukat és a német nép egyenetlenségeit Isten jóvoltából való intézménynek dicsérték, melyet minden eszközzel fel kell tartani.

A konzervatív párt szócsövében, a *Kreuzzeitung*-ban 1849-ben gunyoros cikk jelent meg: *Mi tulajdonképpen a német nép?* címen, mely cikk arra az eredményre jutott, hogy német nép egyáltalán nem létezhetik, mivel hiányzik az egységes nép fogalmához elkerülhetetlen közös leszármazás. „Csakis legüresebb fejű poéták és rajongók tarthatják a német népet egy közös leszármazású nemzetnek. Még a legrégebb korra sem illik egy ilyen képzet... A német nép az összes keleti indogermán nemzeteknek és a szemitáknak vegyülete. Nem beszélhetni tehát Németországban népről olyan értelemben, mint egy közös leszármazású néptömegről s ennél fogva természetsugallta, közös vérségben gyökeredző összetartozási érzésről német és német között.”

Otto v. Bismarck, aki eredetileg a konzervatív párthoz tartozott, Alexander v. Below főrendiházi tagnak, aki azt állította, hogy „a nemzeti eszmében” valami elismerendő valóság rejlik, azt válaszolta: „Tehát Önt is megmarta a német eb!” A német egység ellenségeinek ezen szójárását annak az ajkáról hallani, ki később a német egység leglelkesebb agitátora lett, érdekes és nem minden inger nélkül való.

Abban a pillanatban lehetlenné vált a háború Németországon belül, midőn a dinasztikus torzsalkodások, poroszok és bajorok, szászok és württembergiek közötti meggyökeredett gyűlölség felett győzedelmeskedett az egység eszméje és táglátkörű, hatalmas akarateréjű férfiak előrelátták a történelmi fejlődést és a felségsértésnek bélyegzett utópia megvalósítására törekedtek. Ezek a férfiak magas értelemben vett reálpolitikusok voltak, a történelmi fejlődés bölcs és szerény eszközeinek érezték magukat.

Tudjuk, miképp unszolta Lassalle Bismarckot, hogy mind nagyobbra növelje benne a német egységmozgalom gondolatát, tudjuk mint engedte magát Bismarck lépésről-lépésre az általános választójog eszméjének megvalósítására indíttatni, mikor kívánatosnak és szük-

ségesnek látta azt, mint a német egységet megelőző fejlődési fokot a dinasztiai és törzsek partikularizmusával szemben.

Heterogén elemek egyesültek, egy egésznek tagjaivá lettek. A német államok semmivel sem gyűlölték kevésbé egymást, mint a jelenleg egymással hadakozó országok. Ép oly szenvedéllyel küzdöttek akkor is a hazáért a szomszéd haza ellen, mint ma a franciák a németek ellen. Legalább oly heves volt a gyűlölködés, kölcsönös leköpködés és bemocskolás, mint ma. Az egyik haza tudósai bizonygatják a másikkal szemben, hogy az sokkal alacsonyabb kultúrfokon áll. Bajorország félt az elporoszosodástól. A hesseni választófejedelem még 66 után sem akart Poroszországról tudni és titokban tárgyalt — hasonlóképp, mint most Olaszország az ententetal — az ősellenséggel, melyet akkor Ausztriának neveztek.”

Az angol „Zukunftstaat”

Végre kezd az a helyesebb megismerés utat törni magának, hogy a háborúnak úgynevezett szocialista jogrendje inkább karrikatúrája, sem mint megvalósítása a kollektívizmusnak. Ehhez a helyesebb beállításhoz érdekes adatokat szolgáltat a *Frankfurter Zeitung*, mely 30. számában észre veszi, hogy az, ami ma történik s amit kormánylapot „grandiózus szocialista kísérletnek neveznek” voltaképp nem a szocialista Zukunftstaatnak, hanem az Eugen Richter szocialista-ellenes, gúnyos utópiájának a megvalósítása. íme e lap tudósítása az angolországi állapotokról:

„Valóban, az amire Anglia most a muníció-törvény behozatala által törekszik, megközelíti a jövőről rajzolt ezen Richter-féle képet. Az angol kormány nemcsak a máris rendszeresen hadifelszerelést előállító iparvállalatokra teszi rá a kezét, de mindazokra is, melyeket még be lehet ebbe az üzembe vonni, a fegyver-, muníció- és a hajógyárakra, a jármű, gép- és szerszámgyárakra, a javítóműhelyekre stb. Az ilyen gyárak vállalkozói és munkásai ellenőrzés alá helyeztetnek. A munkásokat oly jegyzékbe veszik fel, mely őket mintegy hadiszükségletek előállítására szervezett önkéntes csapatá avatja. Sztrájkok és kizárások eltiltatnak; minden egyes vétséget érzékeny pénzbírság sújtja, mely a munkás esetében sem változtatható elzárásra, mert hiszen a szabadságvesztés elvonná őt a munkától; munkaadó és munkás közötti minden összekülönbözés kötelező békebírótság elé kerül. Munkabeli szabálytalanságok is büntetés alá esnek. Hatásukat veszítik a szakszervezeti szabályok, melyek a munka legnagyobb fokú kiaknázása ellen irányulnak, s különösen azok, melyek a szakképzett munkást a tanulatlanokkal és nőekkel, úgymint a más szakmabeli munkásokkal való együttműködésben akadályozzák. A munkások kötelesek munkahelyükön megmaradni, amennyiben a munkaadó el nem bocsátja őket; és csak akkor vétethetnek fel más munkánál, ha előbbi helyükről elbocsájtó bizonyítványt hoznak. És nyilvánvaló az a vezérgondolat, hogy a jegyzéket vezető munkatelepekről csakis olyan munkatelepre utasíthatják őket, hol szintén muníció előállítására alkalmaztatnak: egy londoni lap jelentése szerint, vasúti költségeik

ilyen esetekben megtérítendő; ha a hely változás két lakás fentartására kényszeríti őket, külön rapidíjra tarthatnak igényt, ha a távolság nem túl nagy, ingyen ide-oda utazásra jogosulnak. Megmaradt a szabadságnak egy csökevénye: a jegyzékbe való felvétel egyelőre az illető munkás önszántából történik — és csupán hatalmas felsőbb nyomással agítálnak érdekében. De a kényszer ott leselkedik már az agitáció mögött, ha a beiratkozások nem történnek kellő számban, úgy az „általános munkakötelezettség” létesítéséhez fognak folyamodni. Mindenképen ráteszi az állam a kezét a munkásra, aki az államat szorultságában municióval ellása. És ép úgy ránehezedik a vállalkozóra is. Még ugyan nem tartanak egészen ott, hogy „az ország össziparát hivatalok és hivatalnokok vezessék, politikai szónokok és debatterek ellenőrzése mellett.” Egyelőre még a vállalkozó vezetheti gyárát. De vállalkozói nyeresége természetesen korlátozzatik, mivel különben a vállalkozó zsebébe folynának be a munkásokra rótt jogsökkenések eredményei: a nyereség nem haladhatja meg egy ötödénél többel a két elmúlt év nyereségátlagát, ennek megállapítása és keresztülvitele külön e célra szervezett ellenőrzőhivatalokra bízatik. Csak az hiányzik még, hogy a kormány magára vállalja az üzemeknek szükséges nyersanyagok szállítását, — mely eszmének csirái azonban már erősen mutatkoznak. Az is hiányzik még, hogy a kormány megállapítsa az összes életszükségletek maximális árát; ezt a munkások máris követelik, és kívánságuk nagyon is következetes, mert ha az állam bevételeiknek magasságát a választott bíróság által határozza meg, ahelyett, hogy a szabad piac fejlődésére bízna azt, akkor ezen bevételek pénzértékét, illetve az érettük beszerezhető javak árát is meg kell állapítania.”

Érdekes, hogy a híres, individualista Anglia miért lett szocialistább a rendőri Poroszországnál is? Azért, mert az angol blokádteljesen elzárta Németországot külföldi piacaitól, tehát megszűnt évi tíz milliárdos exportja, valamint belső luxus-fogyasztásának egy tekintélyes része is. Ilyen körülmények között e piacát vesztett termelés önként alkalmazkodik a háború szükségleteihez, mely Cobden szerint a legnagyobb fogyasztó. A német kapitalizmus tehát boldog, hogy háborús megrendeléseket kap s önként alkalmazkodik, minden kényszer és állami verbuválás nélkül, a kínálathoz. Másként Angliában, melynek külkereskedelmi forgalma nagyrészt intakt maradt. Itt a gyárosok nem szívesen alakítják át üzemeiket a háború céljaira és a munkások nem cserélik fel önként régi foglalkozásukat. De ez még nem minden. A háború szerfelett megdrágította Anglia importját, tehát természetes törekvése exportját fokozni. Ha nem teszi, egyre több aranyat kell kivinnie, vagy váltóárfolyama az amerikaival szemben még jobban megromlik. A kényszer-municiógyártás tehát egyre inkább felőrli Anglia gazdasági túlerejét. Már be is ismerik a közvélemény komolyabb organumai, hogy „lehetetlenség Angliára nézve egyidejűleg sereget tartani, szövetségeseit financírozni és municiót gyártani.” Ez a hármas irányú túlfeszítés nagyon megboszulhatja magát. De a nehézségek még itt sem érnek véget. Mivel az angol gazdasági élet nem tud és nem akar természetesen alkalmazkodni a túlzott

muníciógyártás követelményeihez, az üzemberendezések átalakulása és a munkásanyag fluktuációja nem folyhat le azzal a viszonylagos rugalmassággal és spontaneitással, mint Németországban. Angliában a „szocialista csavart” egyre keményebben kell alkalmazni. Nem hiába szólal fel a tekintélyes *Economist* a kényszer-muníciógyártási törvény ellen, s nem hiába veti fel a kérdést, hogy „valóban ül-e a kormányban oly férfi, aki 10—15 millió embernek meg tudná mondani, hogy hol és miként dolgozzék, a ki eldönthetné, hogy miért kell ezt a kereskedelmet kiterjeszteni és a másikat megszorítani, hogy miért kell Johnnak Cardiffot elhagyni és a frontra menni s miért menjen Robinson a blackburni malomból egy dortmoori faluba?” Így fojtogatja a militarizmus szükségleteiből eredő katonai jellegű kollektívizmus a *laissez faire* klasszikus hazáját.

A mezőgazdasági munkabérek és a hadifoglyok

A Huszadik Század múlt számában megjelent *Háborús pénzügyi, ipari és szociálpolitika Németországban és nálunk* c. dolgozatomban azt írtam, hogy „nálunk a hadifoglyok munkájáért az ellátás, útiköltségen és az őrszemélyzet ellátásán kívül foglyonként és naponként legfőlebb 4, illetve 6 fillért tartoznak fizetni.” (339. l.) Mikor cikkemet megírtam, nem egészen pontos és világos újságkivonatokból ismertem csak az idevágó rendeleteket. Azóta alkalmam volt a földművelésügyi miniszter 19.031. eln. VI—1. 1915. számú rendeletét elolvasni. Eszerint a hadifoglyok mezőgazdasági munkára való kirendelésének feltételei között szerepel ez a pont is: „A községi előljáróság elvállalja, hogy a hadifoglyok és a felügyelő legénység élelmezéséről gondoskodik és kötelezi magát arra, hogy ezeket a hazai gazdasági munkásokkal minden tekintetben egyenlően fogja ellátni. Az élelmezési költség fejében térítésként a hadvezetőség a közigazgatási hatóság (törvényhatóság) által megállapított összeget fizeti a községnek.” így tehát a hadifoglyok és az őrszemélyzet élelmezésének költségei sem terhelik a gazdákat, sőt sok helyütt a hadvezetőség által fizetett térítés összege meghaladja a hadifoglyok élelmezésének tényleges költségeit is. Így információink szerint az egyik zemplénmegyei nagybirtokon 1 K 68 fillér a napi térítés. Úgy látszik, Zemplénmegye törvényhatósága ennyit állapított meg. Valóban megismételhetjük mi is azt az unos-untalan hangoztatott agrárius dicséretet, hogy a magyar mezőgazdaság a háborúban kitűnően megállotta helyét: Az úristen nagyszerű termést adott, a kormány mégis fönntartotta az eddigi magas gabonaárakat. Ennek igazolására a mezőgazdaság megnövekedett termelési költségeit szokták emlegetni, aminek megkapó illusztrálása az ingyenes, sőt prémiumos fogolymunka.

A hadifoglyok munkájának jótékony bérlenomó hatását ismeri el egyébként a *Gazdaszövetség* július 10-iki számának következő közleménye, melynek számadatait nincs módunkban ellenőrizni:

A mezőgazdasági munkabérek és a hadifoglyok. Kecskemétről jelentik: Mióta a háború kitört s elvitték a munkások nagy tömegét, a munkáskezekben nagy hiány mutatkozott. A tavaszi munkálatok

elvégzésénél már nagyobb hiány mutatkozott és ezzel kapcsolatban a munkabérek emelkedtek, az aratás felé a városi tanács már kénytelen volt megállapítani a maximális munkabéreket. De mindez hiábavalónak bizonyult, maguk a gazdák játszották ki a tanács rendelkezését, 2—4 koronával többet adván a napszámosoknak. Közvetlen az aratás előtt már hihetetlen magas a napszám, 14 koronán alul nem mentek az aratók munkába. Ekkor hozták a hadifoglyokat aratni, kezdetben a gazdák is idegenkedtek, de megbizonyosodott, hogy munkájuk elsőrangú, mind többen és többen kértek hadifoglyokat, aminek hatása meglátszott, mert a munkabérek eddig is 4—6 koronával csökkentek.”

(Sz. A.)

KÖNYVISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

Szicília agrárviszonyai. (*Die sicilianische Agrarverfassung und ihre Wandlungen v. 1780—1912. Eine sozialpolitische und wirtschaftliche Untersuchung von A. Sartorius Freiherr von Waltershausen, Professor in Strassburg, Leipzig 1913. A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung*)

Szicília agrárfejlődését a legújabb időkig meglehetősen homály borította, jóllehet alig van oly része Európának, mely a kulturtörténészek, geológusok és utazók figyelmét annyira felkeltette volna, mint épen a troubadourok, latifundiumos örgrófok, kénbárók és nászutazóknak költők által annyira dicsőített hazája. Kultúrájával — mely föníciai, görög, római, szaracén, normán, germán, aragon, francia és olasz kultúrák váltakozása és egybeolvadása — a legkiválóbb szakemberek foglalkoztak és írták meg azt (így többek közt Holm és Freeman) geográfiai viszonyai pedig főleg a német tudósokat foglalkoztatták több mint száz év óta. Geológiájával legbehatóbban foglalkozott szerzőnk atyja, kit amellet már a sziget mezőgazdasága is kezdett érdekelni. A jelen munka szerzője három évtized óta gyűjtötte az utóbbira vonatkozó adatokat, melyeknél főforrásait képezték a levéltárakon és statisztikai adatokon kívül főleg a 18. század végén és a 19. sz. elején Caracciolo és Caramanico felvilágosult, fiziokrata és liberális szellemű alkirályok alatt működő Requesens, Balsamo és Palmeri közigazdászok jelentései, majd az 1861., 1885., 1894. és 1910. parlamenti enqueteok (mely utóbbinak vezetője Lorenzoni tanár volt) eredményei és legfőképen Sonnino-nak (a jelenlegi külügy-miniszternek) 1876. magánenqueteje, melynek eredményét Franchet-tel együtt írta meg.* Az ő felosztását veszik alapul az összes későbbi agrárpolitikus s így Waltershausen is. Sonnino két zónára osztja fel Szicíliát: parti vagy intenzív és belső v. extenzív zónára. Az előbbiben főleg kerti veteményeket termelnek és e birtokok a városi burzsoázia vagy pedig a hűbérurak utódainak vagy alapítványoknak a tulajdonát képezik s minthogy a nagy városok közelében fekszenek 20 ha-nyi területnél már rendkívül értékesek. A parti zóna a sziget felét teszi ki, másik fele a belső zónához tartozik, amelyen a latifundiumok vannak, ahol gabonatermeléssel és baromtenyésztéssel foglalkoznak. A

* Sonnino munkája németül is megjelent: *Sicilien im Jahre 1876.* (Dresden 1906.)

parti zónán a legkülömbözőbb déligyümölcsöket termelik s itt készítik a híres marsala bort. Azonban úgy ennek, mint az olajfák termelésének fokozása (Sonnino észrevétele szerint ha-ként legfeljebb 300 olajfa termelhető és árnyéka alatt csupán takarmány terem meg s amellet általában nem lehet négy évnél rövidebb időközökben eredményt felmutatni) nagymérvű tőkebefektetést igényel, ami áremelő hatással van, ellentétben az iparral, ahol a tőke és munka nagyobb aránya helyes organizációval bíró nagyüzemnél nagyobb eredményt és az árak csökkenését idézi elő. Waltershausen szerint a parti zóna jövője a kis- és középbirtokok kezében van, természetesen csak abban az esetben, ha az alább ismertetett bérletviszonyok és a primitív közlekedés előnyösen megváltozik, ami itt könnyebben lesz elérhető, mint a sziget belsejében, miután a parti zóna főleg a haladásra képes, jómódú városi lakosságé, amely a szabad kereskedelem híve, miután előnyösebb neki az olcsó orosz búzát venni, mint a transport-költségek miatt drágább és rossz minőségű, kemény, csupán makarónikészítésre alkalmas belföldi búzát, mely a rossz közlekedés miatt megy tönkre, miután a világpiaci árakkal nem tudhat lépést tartani. Ez utóbbi a parti zóna gazdasági krízisének is egyik oka, mert ez eredményezi a bor és olaj értékének csökkenését; további okok: a munkabér emelkedése, a munkahiány a később ismertetett kivándorlás következtében, továbbá a phylloxera.

A parti zóna legnagyobb részét nem magántulajdon, hanem örök haszonbérlet (*emphyteusis*) formájában bírja a városi burzsoázia. Ez megfelel a hűbérkorszakbeli allódiumnak s tényleg a mai emphyteusis a 19. század első felében feloszlott világi és egyházi javak maradványa. Ez az öröklés szerinti felosztás végnélküli és a kivándorlást nemhogy gátolja, hanem inkább előmozdítja. Mindazonáltal a helyzet itt még aránytalanul kedvezőbb, mint a belső, latifundiumos zónán. W. a latifundium alatt oly történelmileg előállott, gazdasági és szociális egységet ért, amely egy, esetleg több személy magántulajdona s a mely egységes kormányzat alatt áll és bizonyos minimális birtoknagyságot megkövetel. Ez a meghatározás nemcsak az Oppenheimerétől különbözik,* aki szerint a nagybirtok oly mezőgazdasági célra használt föld, melynek jövedelme úgy oszlik meg, hogy a rajta dolgozó munkások egy bizonyos változatlan vagy kevésbé változó fixumot kapnak, míg a jogi értelemben vett tulajdonos az egész többi maradékot kapja — hanem azon általános felfogástól is, mely szerint a latifundium oly földbirtok, mely a szokásos intenzitásnak nincs alávetve. Ez utóbbi Sziciliára egyáltalában nem alkalmazható, mert ott az intenzív gazdálkodás csupán kivételes, főleg a gabona-termő vidéken. Ezen meghatározásokat tartva szem előtt, valóban nem könnyű meghatározni a latifundiumok elterjedését. Az 1910-iki parlamenti enquete érdekes adatokat közöl erre vonatkozólag. Eszerint, ha a 200 ha-on felüli földeket egységes igazgatás alatt, vesszük tekintetbe, 787 tulajdonosnak van 717,729,16 ha földje, de minthogy némelyiknek (öröklés, házasság, vétel útján) két latifun-

* Oppenheimer: *Grossgrundeigentum und soziale Frage*, 103. l.

diuma is van, a latifundiumok száma 1400-ra tehető, ami az egész terület 29,7%-a.** De minthogy a 200 ha kezdet nem alkalmas a meghatározásra, miután ezen alól is vannak latifundiumok, ennél fogva azoknak száma W. szerint 1932-re tehető. Ellenben ebbe még mindig nincs felvéve p. o. az olyan üzem, ahol nagy kiterjedés mellett is főleg szőlő vagy olajfatermeléssel foglalkoznak. Ezért bír rendkívüli fontossággal a latifundium meghatározása. Mindenesetre Szcília területének $\frac{1}{3}$ -a az említett 787 személyé. Ami most már magát a termelést illeti, azt W. kimerítően tárgyalja, főleg Sonnino és a saját megfigyelései alapján, de sajnos arra csupán utalhatjuk az olvasót. Különösen érdekesek a négyes- és ötös forgású rendszerek leírása, valamint a majorságoké (*casamento*), amelyek megőrizték közép,- sőt ókori jellegüket. Néhol a tanyák egész erődítményt képeznek. A közlekedés egészen primitív s főleg öszvérrel és számmárral bonyolítják azt le; a közutak teljesen ismeretlenek, a víz és erdők hiánya pedig kínosan érezhető. Az utóbbinak oka az, hogy a gazdag erdőket a hűbériség korában a bárók jobbágyaiknak engedték át haszonélvezet fejében (faizás). Ezek a bárók a régi feudális családok utódai és főleg katalán meg germán eredetűek. W. szerint az anthropológiai vizsgálat egyenesen germánoknak minősíti ezeket s innen vezetik le politikai intelligenciájukat, mely élénken megkülönbözteti őket a szicíliai néptől. Későbbi betelepültek utódai a spanyol-katalán származásúak, semmittevő, abszontista örgrófok. Ilyen családok p. o. a Belmonték és Pignatellik, mindkettő spanyol eredetű, az utóbbak egyenesen a conquistador Cortez leszármazottjai. E családok birtoka Szcíliában van, de egyrésztük Mexikóban, másrésztük Nápolyban él. Általában az örgrófok nagy része nem is látja birtokát, melyet a gabellotonak adnak bérbe, ők maguk pedig a következő helyek valamelyikén élnek: Palermo, Nápoly, Róma, Madrid, Paris. Az abszontizmus okozza, hogy a belföldi termelés nem fejlődhetett kellőképpen, mert a bevételt nem meliorációra, hanem dőzsölésre fordítják és pedig távol földjeiktől. Az abszontizmus másik eredménye a káros bérletrendszer, amely itt különös formákat ölt és bár hasonlóságot mutat az írországgal, mégis több tekintetben elüt tőle. Maga a latifundiumos földjét egy főbérlőnek adja bérbe, a *gabella*. Ezt a főbérlőt *gabellotto*-nak nevezik és kétféle lehet közülük megkülönböztetni, az u. n. *speculatori*-t, akik közvetítők és a földet tovább adják bérbe, a másik az *imprenditori*, akik vállalkozók, akik az üzemet maguk vezetik egységesen és bémunkásokat tartanak. A közvetítő gabellotto a városban lakik és egy albérlőnek vagy kisparasztoknak adja tovább a földet, ő maga pedig mással foglalkozik, p. o. orvos, ügyvéd, ki megszede magát és spekulál, amit annál inkább tehet, mert az albérlők közt nagy a konkurrencia. A váltakozó megfelel az angol nagybérlőnek, aki maga gazdálkodik és a birtokon lakik. Az utóbbi század folyamán a gabellottok száma nőtt, sőt az albérlők is állandóan még tovább adják bérbe a földet parasztnak, némelyik csupán a gabonatermelést adja bérbe s ő

** Szcília egész területe 2.413,428,72 ha, lakosainak száma $3\frac{1}{2}$ millió.

állattenyésztéssel foglalkozik. Ezt az utóbbi fajtájukat *massariotti*-nak hívják és a bérlők középosztályát képezik. Régebben az albérlet a vetésforgásnak megfelelőleg 3—6, esetleg 8 évig tartott, főleg az egyház bizonyult elég humánusnak s néha egész életükön át hagyta a parasztokat gazdálkodni. Azonban különösen az utóbbi három évtizedben a viszonyok megváltoztak, mert a gabellotto célja ugyanaz lett, ami a tulajdonosé: a földjáradék fokozása. Az egész bérletrendszer káros következményekkel jár, mert maga után vonja: a parasztok közti konkurencia kíméletlen kihasználását, meglazítja a földbirtokos és paraszt közti személyes viszonyt, rábízta a parasztokat egy kizsákmányoló kapitalistára és főleg káros a bérlet rövidege, amely a parasztok munkáját eredménytelenné teszi. Sziciliában különben is minden összeesküdött a parasztok ellen. Így a közlekedés kezdetlegessége, mellyel karöltve jár az a körülmény, hogy a paraszt mindig a városban lakik. Ennek eredménye az, hogy reggel is, este is két óra munkaidő és testierő kárbavész, úgyszintén a trágya elpocsékolása, továbbá a transportköltség, mert néhol 40 km. utat kell sárban megtenni öszvérrel. Ezért nem bír a belföldi búza versenyezni a kikötők orosz búzájával. Ha a kisbirtokos parasztság és a vicinálisok sűrű hálózata fogja ellepni a szép szigetet latifundiumok helyett, akkor Szicília mindenből fog annyit termelni, hogy szükséges cikkekből nem szorul majd bevételre, még növekvő lakosság mellett sem. A latifundiumok extenzív gazdálkodását az állatállomány is bizonyítja. Az 1908. állatszámolás szerint volt ugyanis:

Kb. 1 millió juh és 311 ezer kecske (gyarapodás 1876 óta az előbbinél 100, az utóbbinál 81%); 77.841 ló (gyarapodás 67%); 189,416 szamar (gyarapodás 129%); 148,222 öszvér (gyarapodás 87%); 75,019 disznó (gyarapodás 104%); 198.475 szarvasmarha (gyarapodás 60%). Ha ezeknél az adatoknál a juhok és szarvasmarhák gyarapodását összevetjük, akkor egyenesen visszafeljődést látunk az extenzív gazdálkodás felé. Az intenzív mezőgazdálkodásnak és főleg állattenyésztésnek főfeltétele volna, hogy a parasztoknak az általuk bérelt földön legyen a lakásuk, mert a földtől való távolság nemcsak az állattenyésztést akadályozza meg és nemcsak a nők és gyermekek mezei munkáját nehezíti meg, hanem a megélhetést általában nehezíti. Ha az említett két órás munkavesztés tekintetbe vesszük, akkor az, fejenként csupán 1,50 líra munkabért számítva évente, 75 líra veszteséget tesz ki, 800 ezer munkásnál tehát 60 milliót. Másrészt az is igaz, hogy az így elveszett női és gyermekmunka idegen földön egyáltalában nem sajnálatos, mert az teljesen egyenlő a gyári munkás családjának kizsákmányolásával. W. szerint is, a ki igazat ad Marxnak, ilyen esetben a munkáscsalád csupán értéktöbbletet termel a munkaadónak, „Hogy az így van, az kétségkívül történelmileg be van igazolva” mondja W. Csupán az esetben lehetséges mindenütt eredményes gazdálkodás, ha a föld művelői elsősorban saját maguknak termelhetnek. Sziciliában ez azonban nincsen úgy, mert a parasztság a jobbágyfelszabadítás után is ki lett zárva a földből, mert midőn Garibaldi bevonulása után az egyházi javakat konfiskálták, az a jómódú városi burzsoázia kezére került.

(Sonnino ítélete.) Az 1862—85 közti időben 163.707 ha-t adtak örökhaszonbérletbe (*emphyteusis*), 19.259 ha-t pedig azonnal eladtak. Ezekből 48% jutott a nagybirtokosok, 37% a középbirtokosok (civilis) és csupán 7% a kisbirtokosok tulajdonába. A mai (1908) törvényhozás odairányul, hogy minél több kisbirtokot juttasson a parasztoknak örökbérletbe és hogy az adózást új alapra helyezze, a bérletet 60 évre elidegeníthetlenné tegye s lehetőleg 15 ha-t juttasson egy kisüzemnek, a mezőgazdasági hitelt pedig szervezze és decentralizálja, aminek az a nagy haszna van, hogy ezáltal a kölcsönző hitelképessége könnyen megállapítható és a pénz mezőgazdasági célra való fordítása ellenőrizhető.

Hátra van még, hogy a kivándorlást, a latifundiumnak ezen okozatát röviden megemlítsük. Ez már Sonnionak föltűnt, jóllehet az olasz kormány éppen 1876 óta vezet kivándorlási statisztikát. Sonnino a következőkben látja az okokat: alacsony munkabér, rövidlejáratú bérlet, magas adók, munkanélküliség, uzsorásoktól való függőség, rossz aratás esetleg éhínséggel, egészségtelen és rossz lakásviszonyok, földrengés és phylloxera — ezek a közvetlen okok, a távolabbi ok maga a nagybirtok, mely mint más államokban, itt is el- és kivándorlásra készíti a földnélküli elemet. Szicília azonban nem lévén ipari állam, nem fogadhatja be a mezei elemet, a bányákat pedig jobb nem említeni. A kivándorlás legnagyobb 1906-ban volt, amikor 127.603 vándorolt ki (az egész Itáliából 391.020). Ezeknek 77¹/₂%-a az Egyesült államokba, 14% Argentínába, 8¹/₂% más államokba, főleg Brazíliába és a keletre vándorolt ki. A kivándorlók száma a statisztika szerint a belső latifundiumos zónán a legnagyobb, jóllehet a parti zóna a túlnépes. A kivándorlók 59%-a visszatérő és ezek az új Szicília megalapítói, mert ezek egészen más gazdasági és politikai elvekkkel térnek vissza, mint ahogy kimentek. Az ilyen *Americani*-k fővágya a birtokszerzés, ami azonban nagyon nehéz, mert a kereslet felhajtja az árakat és amíg állami beavatkozás következtében nem parcellázzák a latifundiumokat és a községek földjeit, úgy vételnél, mint bérletnél csak emelkednek az árak.

Sajnos, a földművelő osztályok létrejötte, valamint szétagozódásának* bővebb ismertetésébe nem bocsátkozhatunk, ámbar ezt W. kimerítően tárgyalja. Azonban azt hisszük, hogy a szicíliai agrárviszonyok rövid ismertetése, a helyi vonatkozásoktól eltekintve is, mindenképp meggyőzhet arról az igazságról, hogy a latifundium káros képződmény a társadalom testén, mely úgy az egyes államtesteket, mint az egész társadalmat ugyanilyen kártékonyan befolyásolja.

Seltmann Rezső.

* W. szerint a köv. kategóriákra oszlik a földművelő elem: a) örökhaszonbérlet (4240); b) kisbérlet és részesparaszt (82,213, az egésznek 13 és fél%-a); c) állandóan alkalmazott földműves (106,580); d) napszámos (377,298, az egésznek 50%-a). Az utóbbi két osztály képezi a szicíliai társadalom páriáit.

Újabb vallásbölcseleti kutatások. (*Émile Boutroux: Tudomány és vallás a jelenkori filozófiában. Fordította Fogarasi Béla. Budapest, a Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 1914. (Ára 4 K).* — *Dr. Czako Ambró: A vallás lélektana. Pécs, 1915. Pfeiffer Ferdinánd bizománya. (Ára 5 K).* — *Jász Géza: A vallás filozófiája. I. kötet: A vallás alapelemei. Budapest, 1915. Franklin-Társulat kiadása. (Ára 3 K 50 f).* — *Prohászka Ottokár: Az objektív idealizmus. Budapest, 1915. Franklin-Társulat kiadása. Olcsó könyvtár 1778—1779 sz. (Ára 40 f).*

Azzal a gyakran olvasható felfogással szemben, amely szerint a filozófiai érdeklődés középpontjában ma főleg ismerettani és logikai kérdések állanak, ez a négy munka egyenként és együttvéve jelentős dokumentumnak tekinthető. Ha aránylag szegény irodalmunkban rövid egymásutánban követik egymást a különböző irányokat kifejezésre juttató vallásfilozófiai könyvek, akkor ezt csakis arra magyarázhatjuk, hogy a filozófia formális alapvetése mellett újra a nagy értékproblémák, az etikai, történetfilozófiai, a világnézletkérdések azok, amelyeknek megoldása elsőrangú kulturális szükségletté vált. A tudományos módszer és a világnézletszempon: ez az a két követelés, amelynek egyaránt eleget kell tennünk. A német idealizmusban az utóbbi, az újabb szociológiai és pszichológiai irodalomban a módszer követelése jutott egyeduradalomra. A megbeszélésünk tárgyát tevő munkák is érdekesen tükrözik ezt a sajátságos antinómiát.

Boutroux könyvének legfőbb érdeme éppen abban rejlik, hogy a legnagyobb mértékben elismeri és kifejezésre juttatja mind azt az értékes gondolatot, melyet a két szembenálló irányzat a magáénak vall. Míg mi a tudományos módszer és a világnézletszempon ellentétéről beszélünk, Boutroux a tradicionális kifejezéshez ragaszkodik, naturalisztikus és spiritualisztikus irányokról beszél. Azt hisszük, a két ellentétpár nem azonos, ha megfelelő is: a naturalizmus és a spiritualizmus tételei merev egyoldalúságukban jelzik azt a két végletet, melyek felé a módszer és a szempon újjai vezetnek. Boutroux természetesen nem szorítkozik az elfogulatlan ismertetésre s ahol ismertet, ott egyszersmind bírál s bírálat és ismertetés egyaránt arra szolgál, hogy előkészítsék az ő felfogását.

A történeti áttekintés után, mely a vallásos gondolat sorsát tárgyalja a görögöktől a romanticizmusig, Boutroux sorban ismerteti a naturalisztikus és a spiritualisztikus irányzat főbb típusait. Auguste Comte pozitivizmusa és Spencer agnoszticizmusa, Haeckel monizmusa egyaránt azon a kikerülhetetlen antinómián szenvednek hajótörést, amelyről fentebb volt szó: a tudományos módszer magába akarja olvasztani a világnézletet, de ez az idegen kereteket szétfeszítve pa-

rancsolóan követeli tőlünk, hogy elismerjük az emberi eszmélet mélyén gyökerező vallási szükségleteket. Comte, Spencer és Haeckel, amikor világnézletet akarnak nyújtani, abszolút, eszményeket állítanak fel s a vallás nem egyéb, mint abszolút eszmények tisztelete.

Míg a pozitivizmusnak e három képviselője tételeit meglehetősen határozatlan általánosságban állítja fel s ezzel eleve kihívja és jogossá teszi a belső ellentmondásokat feltáró bírálatot, a modern tudományos szellem két megnyilatkozása, a szociologizmus és a pszichologizmus sokkal jelentősebb támadásokat intéznek a vallásos tudat autonómiája ellen. Itt dől el a tudomány és vallás viszonyának problémája. Boutroux rendkívül mélyenjáró fejtegetéseiben kimutatja, hogy a szociológia meg tudja magyarázni a primitív vallásos kultusz jelenségeit, a pszichológia, ha mindjárt nagyon tág határok között is, megállapíthatja a vallásos öntudat pszichopatológiai megnyilvánulásait vagy feltételeit, de a vallásos tudat igazi természetét ezzel nem magyaráztuk meg. Boutroux alapgondolata, hogy a tudat mint ilyen, legmélyebb mivoltában már vallásos tudat, bennerejlik a kötelezettség, a magasabba-törekvés, az adottság meghaladásának, a transzcendenciának vágya s a társadalmi jelenségek ahelyett hogy ezt előidéznék, maguk is folyományai az emberi tudat természetének.

A munka második része a spiritualisztikus irányzat főbb képviselőivel foglalkozik. E rendszerek szerint a vallás saját erejéből tételezi magát, tulajdon elveire támaszkodik. Az antinómia éle most megfordul, a spiritualistát az a veszély fenyegeti, hogy igazságtalanná válik a modern tudománnyal és jogaival szemben. Végtelenül tanulságosak azok a fejezetek, amelyek a mai antiintellektualisztikus filozófiának, a pragmatizmusnak, a cselekvésfilozófiának gondolatvilágát és ezeknek a vallásproblémához való viszonyát tárgyalják. Az olvasó itt a jelenkori filozófia egyik főirányának képét kapja s különös érdekességet ad ezeknek a fejtegetéseknek az a körülmény, hogy e filozófiai irány előfutára éppen Boutroux volt, akinek régebbi munkáiban úgyszólván csirájában bennerejlenek a pragmatizmus, az aktivizmus, Bergson, Poincaré és mások tanításai.

Egy összefoglaló fejezet megismertet Boutroux önálló felfogásával. Szerinte nem a tudomány és a vallás, hanem a tudományos szellem és a vallásos szellem kapcsolatairól kell beszélnünk. Ilyen beállításban aztán világossá válik, hogy a kettő nem mond ellent egymásnak, hanem valósággal követeli és kiegészíti egymást. A tudomány a tapasztalat objektív, a vallás annak szubjektív rendszerezése. Amint a tudomány nem a tantételekből áll, amelyeket a diákok könyv nélkül tanulnak, akképen a vallás alatt sem a dogmák és szer-

tartások összességét, hanem a tudat teremtő elveit kell értenünk, amelyek ismert nevei a szeretet, a hit, a kötelezettség csak jelzései, mutatói egy mélyebb összefüggésnek. Ilyképen Boutroux mindegyre közelebről tudja saját vallásos eszményét meghatározni. Ez az eszmény igazán nem áll ellentétben semmi tudományos tanítással, ez a tisztán szellemi vallás nem más, mint „a szellem valóságának és sérthetetlenségének másra vissza nem vezethető állítása.” Boutrouxra most az a nehéz feladat hárul, hogy kimutassa ennek a vallásos eszménynek kapcsolatát (szerinte: azonosságát) a konkrét vallással, melynek megjelenésformái a kultusz, a betű, a forma, a dogmák. Fichtére hivatkozik, aki szerint „a formula a legnagyobb jótétemény az ember számára” s szubtilis érveléssel vezet el az ismert tételes tanításokhoz. Az isteneszme a jó, az igaz és a szép eszméinek nem pusztá össze-tétele, hanem egysége, úgy amint a kantianus felfogás szerint a vallási érték, a szentség, nem önálló érték, hanem a három alapérték összhangjának kifejezése.

Csak nagyon vázlatosan és emiatt durván ismertethettük Boutroux könyvét, melynek értéke nem utolsó sorban a nuanceokban rejlik. Mainapság egyre jobban terjed az a felfogás, hogy a filozófia fontossága nem a megoldásokban, nem csak a tartalmi állítás egyértelműségében, hanem legalább is annyira a filozófiai problémában rejlik. Nos, Boutroux épen abban remekel, hogy egy alapvető filozófiai problémának életét a maga egész fejlődésében, lehetőségeiben, dialektikájában, összes nuanceaiban élénk tárja. Sokan lesznek, akik az utolsó fejezet eszméivel vagy a formulázással nem értenek egyet és ezek is klasszikusnak fogják tartani Boutroux könyvét; a nagy gondolkodók rendszerének néhány lapon mesteri összefoglalását kapjuk, a kritika, amely ezeket az összefoglalásokat követi, mindig előkelő és éleselmű, a történeti áttekintések épen olyan élvezetesek, mint tanulságosak. Külön dicséret illeti meg a szerzőt idézeteiért. Boutroux az idézés művésze: egy-egy passzus magában foglal egy egész kort, egész világnézetet. Ha még megemlítjük, hogy az idézetek jórészt Goethe *Faust*-jából vette, akkor a munka szellemét is minden kivonatnál hívebben megjelöltük.

A *Tudomány és Vallás* mindazoknak ajánlható, akik a vallás-filozófia problémái és irányai felől tájékozást óhajtanak szerezni. Sokkal szűkebb körben, de ezen belül szintén hasznos tájékoztatást nyújt **Czakó Ambró** munkája a vallás lélektanáról. A szerző a valláslélektan két részben tárgyalja. Az általános rész a valláslélektan fontosságáról, felosztásáról, és történetéről szól s külön fejezetet szentel a valláspszichológia metodikájának. E gondolat

helyessége nyilvánvaló; az egyes módszerek ismertetésében nélkülözük az egységes szempontot s a választó kritikát. A „különös rész” kritikai, elsősorban ismertető fejezetei (mintegy 100 oldal) aránytalanul hosszúra nyúltak a „pozitív rész” fejtegetéseihez képest. A szerző nagy olvasottsága és tárgyilagossága tudományos értéket kölcsönöznek ezeknek a fejezeteknek, csak azt nem helyeselhetjük, hogy az egyes gondolatokat inkább írók, mint irányok szerint ismerteti. Ezáltal a sokféle név és könyv között eltűnnek a vezető szempontok; egyes fejezetek, pl. az etnológiai irodalomról szóló, valószínűleg könyvismertetések sorozatának tetszenek s nem rendszeres tárgyalásnak; ezt talán a szerző stílusának is kell tulajdonítanunk, melyben az ismertető és a bíráló hang és mondatok egyaránt összefolynak. A szentek és misztikusok lélektanára vonatkozó fejtegetések Szent Bernát tanításával ismertetnek meg, amelyekben Czákó joggal látja a miszticizmus legszebb vallási megnyilatkozását. Filozófiai szempontból a német misztikusokat illeti az elsőség. Érdekes és önálló a „pszeudovallás” fogalma: babona, politeizmus, animizmus, etc. A pszihopatológiai fejtegetéseket széleskörű olvasottság jellemzi, de pozitív tanulságokat nem igen tudunk kihámozni.

A lélektani irányzat mellett Boutroux a szociológiáit tartja a naturalizmus fontos megnyilatkozásának. A szociológia és a „szociologizmus” között azonban különbséget kell tennünk. Lehetünk szociológusok, anélkül, hogy a szociologizmust vagyis e tudomány egyeduralmát hirdetnénk és viszont sokan vannak a szociologizmus hívei között, akik soha nem voltak szociológusok. Ezek közé tartozik **Jász Géza** is, aki könyvének vajmi kevés joggal adta a „vallás filozófiája” címet. Az előszóban ezt olvassuk: „korább megjelent munkáimban az igaz eszméjét szolgáltam és magállapítottam a tudás törvényeit. Most a jó eszméjére térek át s igyekezni fogok ... a vallás alaptörvényeit adni”. Ezután a tudományos munkákban meglehetősen szokatlanul hangzatos ígéret után a szerző a vallás értékéről elmélkedik; a meglevő vallásfelekezeteket nagyrészt „bálványimádásnak” tartja, de viszont az ateizmus jelszava is „hamis és vészthozó” szerinte. Kissé naiv hang, Haeckelre és Büchnerre emlékeztet. Nem sokkal biztatóbbak a részletes fejtegetések sem. A szerző olvasottsága főleg az etnográfiai szociológiának keretein belül mozog, a kezdetleges vallásokra vonatkozó adatokból következtet a vallás lényegére és mivoltára. Még ha ezek az adatok mind helyesek is volnának, aminek állítása a modern szociológia szerint legalább is kockázatos, a belőlük levont következtetések és a Comte-féle fejlődési sémák felújítása egészen önkényesek. Munkája végén a szerző

felsorolja azokat a könyveket, amelyekből néprajzi adatait vette. Idézetekre ritkán akadunk. A munka folyékony, élvezetes stílusa sok elismerést érdemel, de a pozitívizmusnak és a jóindulatú, de kritikátlan idealizmusnak az a sajátságos keveréke, mely az egész könyvön átvonul, a tárgyalás és az érvelés tudománytalan hangja egyaránt távolesnek tőlünk.

Ha **Prohászka Ottokár** akadémiai beszédét is belevonjuk e megbeszélés keretébe, ezt annak nem annyira tartalma, mint a tartalomlan megnyilatkozó vallásfilozófiai szellem indokolja. Ez a szellem rokon azzal, amely Boutroux könyvében uralkodik, de míg Boutroux idealizmusa szubjektív, mert az emberi öntudat természetéből fejt ki az ideális szükségleteket, a tudat transcendens vágyakozását, Prohászka az „objektív idealizmust” vallja, mely szerint az eszményi világ, ha öntudatunkban ébred is, mégis „superindividuális; benne van az individuumban, de úgy, hogy az individuum felett áll”. Elveti Kant idealizmusát, mert ez szintén csak szubjektív; Isten, halhatatlanság, szabadság Kant szerint követelményei az észnek — és nem az emberi természetnek, amint Prohászka írja — de nem bizonyítható valóságok. Prohászka objektív idealizmusa metafizikai jellegű, egy felettünk álló szellemi világ valóságát hirdeti, de maga is elismeri, hogy arra a kérdésre: mi a lélek, Isten, nem lehet határozott, pontos fogalmakkal megfelelni. Az objektív idealizmus lelkes képviselője, Eucken sem tudja megmondani, hogy mi a „szellemvilág”. Prohászka fejtegetésében arra az eredményre jut, hogy nem is fontos, ha nem tudjuk, hogy mint fest közelebről az a felsőbb világ, de tudjuk azt, hogy nem szubjektív ideológia, hanem valóság. (41. 1.) Nekünk úgy tetszik, hogy az objektív idealizmus kifejezése alatt több joggal érthetnénk egy olyan tanítást, mely nem superindividuális szellemvilágról, erről az ismerettani szempontból igazolhatatlan fogalomról, hanem objektív érvényű értékekről beszél és az egyén feladatává nem azt a passzív kötelességet teszi, hogy a szellemvilág létét elismerje, hanem azt, hogy ezeknek az értékeknek megvalósításán, létrehozásán fáradozzon, amint ezt a neokantiánus idealizmus képviselői, Cohen, Windelband, Simmel és mások tanítják.

F. B.

TÁRSULATI ÜGYEK

Társadalomtudományi Társaság

A *Társadalomtudományi Társaság* f. évi július 8-án tartotta meg évi rendes közgyűlését *Szabó Ervin* elnöklete alatt. A közgyűlés mindenekelőtt a választmány évi jelentését vette tudomásul, mely így szól:

Jelentés a Társadalomtudományi Társaság 1914—15. évi működéséről

Beható társadalomtudományi működés abban a korszakban, amidőn a háború háttérbe szorít minden kulturális működést, csaknem elképzelhetetlen. A *Társadalomtudományi Társaság* munkája is csak szűk keretekben mozoghatott akkor, amidőn a társaság tagjainak jelentékeny része hadba vonult s az itthonmaradottak figyelmét, érdeklődését csaknem teljesen lekötötte a háború. A mi főtörekvésünk ezekben az időkben — annyira, amennyire lehetséges volt — azoknak a nagy társadalomtudományi problémáknak a megvilágítására irányult, amelyek összefüggésben vannak a kor központi problémájával: a világháborúval.

Háborús előadásaink sorát Jászi Oszkár nyitotta meg 1914 december 12-én a *Kultúra és háború* című előadásával.

1915 január hó 2-án Szabó Ervin adott elő a *Gazdasági szervezet és a háború* címen.

Március hó 30-án Varga Jenő beszélt a világháború gazdasági problémáiról.

Április hó 9-én vendégünk Lederer Emil, heidelbergi egyetemi magántanár tartott német nyelvű előadást *A háború szociológiájához* címen.

Május hó 12-én Varjas Sándor *A háború lélektanához*

című előadásában a háborúval kapcsolatos lélektani problémákat fejtegetett.

A német és a magyar háborús gazdasági és szociálpolitikai intézkedéseket állította egymás mellé Székely Artúr *Háborús gazdasági rendszabályok Németországban és nálunk* című június hó 10-én tartott előadásában.

Bárha ezek az előadások nem az érzések, hanem a tudományos gondolkodás módszereinek segítségével vizsgálták a háborúval összefüggő társadalomtudományi kérdéseket, aránylag nagy érdeklődő közönség hallgatta azokat végig. Ugyanez mondható a tagjaink által a *Társadalomtudományok Szabad Iskolájában* tartott előadásokról. A társaság vidéki népszerűsítő előadásai a háború alatt csaknem teljesen szüneteltek.

Taglétszámunk és bevételeink emelkedését a világháború megállította. Tagjaink száma 2865-ről 2725-re csökkent. Számos tagunk bevonulása bevételeinket még jelentékenyebb mértékben apasztotta. S miután a társaság minden külső támogatás nélkül működik s tisztára tagjai hozzájárulására van utalva, a tagsági díjából befolyó jövedelem csappanását megéreztük. Kénytelenek voltunk a *Huszedik Század* terjedelmét, amelyet évek hosszú sora óta mindig bővítettünk, redukálni. Cikkei így is sok szempontot szolgáltatott a háború szociológiájához s igyekeztek az emberi kultúra értékeit megőrizni a háború felkeltette tömegszenvedélyekkel szemben.

A világháború tagjaink közül is sokat vitt el. A háború áldozatait még nem tudjuk áttekinteni. Mély részvétellel állapíthatjuk meg, hogy Bányay Elemér, Darvas Richárd, Decsy Sándor, Erdélyi Pál, Gerő István, Gyulai István, Pajzs Árpád, Szabó Albert, Willner Simon tagjaink a világháború halottai. Ez az év egyébként is súlyos veszteségekkel teli. Nagy veszteség érte a társaságot Jászi Viktornak, a debreceni egyetem tanárának, társaságunk választmányi tagjának és a magyar társadalmi tudomány értékes munkásának, Pap Tibornak, a máramaros-szigeti jogakadémia igazgatójának, társaságunk választmányára régi tagjának, Picker Károlynak, Steinacker Artúrnak és Tamássy Józsefnek halálával.

A Neuschlosz, a régi hívek páholya alapítványára a társaság a páhollyal egyetértve a következő pályakérdést tűzte ki: *A szövetkezeti eszme Magyarországon*. A kérdésre egy tervpályázat érkezett be. A választmány a bíráló bizottság

A közgyűlés az előterjesztett számadások alapján a számvizsgáló-bizottság javaslatának egyhangú elfogadásával a választmánynak és a pénztárnoknak megadta a felmentvényt.

Dr. Iritz Miksa pénztáros előterjesztésére a közgyűlés a következőképen állapította meg a folyó évi költségelőirányzatot:

Költségvetés 1915 június 1.—1916 május 31.

BEVÉTEL	K	f	KIADÁS	K	f
Pénztár	140	65	Házbér	5916	—
Tagdíj	32000	—	Fűtés, világítás	700	—
Házbér és fűtés, világítás			Postabér	2000	—
térítés:			Irodai költség	900	—
Szabad Iskola	2000	—	Különféle költség	200	—
Galilei Kör	2000	—	Házi szükségletek	150	—
		4000	Nyomatvány	700	—
			Beszédési költség	600	—
			Vidéki fiók tagdíj engedm.	400	—
			Fizetések	6980	—
			Husadik Század	17000	—
			Könyvtár	100	—
			Maradvány	494	65
		36140		36140	65

Miután a választmány egy részének kétéves mandátuma és a számvizsgálóbizottság tagjainak egyéves mandátuma lejárt, a közgyűlés a választmány kiegészítéséhez és a számvizsgáló-bizottság megválasztásához fogott.

A közgyűlés megválasztotta

a) fővárosi választmányi tagokká:

Aradi Viktor, *Barczy* István dr., *Bókay* Árpád dr., *Dániel* Arnold, *Dienes* Pál dr., *Farkas* Gyéza dr., *Feleld* Béla dr., *Hahn* Rezső dr., *Hertzka* Tivadar dr., *Kemény* Dezső dr., *Madzsar* József dr., *Méray-Horváth* Károly, *Nyári* Jenő dr., *Raskay* Dezső dr., *Szalay* Károly, *Szende* Pál dr., *Székely* Aladár dr., *Székely* Imre dr., *Vargha* Ferencz dr., *Vambéry* Rusztem dr.

b) vidéki választmányi tagokká:

Balkányi Béla (Debreczen), *Kallós* Henrik dr. (Győr), *Legányi* Gyula dr. (Debreczen), *Leopold* Gusztáv (Pusztaszent)

Ágota) *Mártonfy* Marcel dr., (Debrecen), *Mihalkovics* Tivadar (Győr), *Nagy Ferecz* dr. (Miskolcz), *Nagy Lajos* dr. (Újpest), *Obal Béla* dr. (Eperjes) *Sidlauer* Ármin dr. (Miskolcz) (új), *Venetianef* Jakab dr. (Miskolcz) (új), *Vértés* Adolf dr. (Temesvár) tagtársakat.

Számvizsgáló bizottsági tagokká *Baracs* Károly, *Rédey* József dr. és *Zigány* Zoltán tagtársakat.

A *Neuschlosz-palyadíjra* kitűzött pályakérdésére beérkezett pályamunka-tervről a kiküldött bíráló bizottság bírálati jelentése így hangzik:

Bírálati jelentés

a Neuschlosz pályaműről, amelynek jeligéje:

„Einem ist sie die hohe, die himmlische Gottin, dem Andern
Eine tüchtige Kuh, die ihn mit Butter versorgt“

(Schiller.)

Az előttünk fekvő munka korunk gazdasági fejlődésének egyik legérdekesebb részét, a szövetkezést iparkodik feldolgozni. Nálunk Magyarországon a szövetkezeti mozgalom, különleges viszonyaink folytán, egészen sajátos, egészségesnek nem mondható irányba terelődött s ezzel kapcsolatban közönségünknek a szövetkezetek felől alkotott nézetei is sok részben tévesek; tehát nálunk különösen nagy szükség volna egy olyan munkára, amely a szövetkezeti mozgalmat, úgy mint az külföldön egészséges viszonyok között kialakult, a magyar közönségnek bemutatná, közgazdasági és szociológiai szempontból megvilágítaná és egyben megállapítaná mily különbségek vannak a magyarországi és a nyugateurópai mozgalom között és miképen kell e különbségeket értékelni.

A szerző tudja, hogy ez a feladata — kiténik ez könyvének a tervezeten közölt tartalomjegyzékéből — azonban sajnos, nem szerencsés kézzel fog a megoldáshoz. Ahelyett, hogy abból ami létezik, induktíve határozná meg a szövetkezésnek a társadalom mai szervezetéhez való viszonyát: műve elején felállít egy elméleti thézist, azt hogy a szövetkezet lényege a a tökenélküliség és hogy az az ideális szövetkezet, amely nem produkál semmiféle tökenyereséget. Tény az, hogy a szövet-

kezeti mozgalomban, ha azt szemügyre vesszük, egy belső ellentmondást találunk, amely abban rejlik, hogy

a szövetkezet a nyereszkedő tőkealkalmazással formailag ellentétben áll:

tényleg azonban lehetetlen kitűzött célja érdekében működni anélkül, hogy tőkét alkalmazna és lehetetlen tőkét célszerűen alkalmaznia anélkül, hogy tőkenyereség ne képződjék.

Ez a belső ellentmondás minden mélyebben járó elmének, amely a szövetkezeti mozgalommal foglalkozik, természetszerűleg felötlik és nagyon alkalmas arra, hogy elméleti vizsgálódásokra indítsa az illetőt. A szövetkezeti problémából indul ki pld. Oppenheimer egész gazdaságelmélete. Az előttünk fekvő műszerzője azonban csak fél lépést tesz; mert felismeri ugyan a szövetkezeti mozgalomban rejlő elméleti problémát, azonban megelégszik azzal, hogy e probléma áthidalására felállít egy elméleti tételt, amelyet közgazdaságtanilag semmiképpen nem alapoz meg; a megalapozás hiánya dacára az ő önkényesen prekncipiált tételére, mint elméleti alapra ráhelyezkedik és erről az alapról értékeli a szövetkezeti mozgalomnak az élet által produkált realitásait is.

Semmiképpen nem állítjuk, hogy az elméleti kutatás értéktelen volna; az sem igaz, hogy az elméleti és a gyakorlati irány között szükségszerűen ellentétnek kellene fennállania: mert a gyakorlattal csak a rossz elmélet ütközik össze, míg az az elmélet, amely jó, nagyjából és egészében egy úton jár a gyakorlattal. Teljesen jogosulatlan azonban az olyan kutatásmódszer, amely egy ki nem dolgozott, tudományosan semmiképpen meg nem alapozott elméleti tétel látószögéből akarja a gyakorlat tényeit elbírálni. Ez esetben igen nagy az a veszély, hogy az élet realitásai ellentmondanak a felállított tételeknek, így történik az előttünk fekvő munka keretében is; a szerző azonban ennek dacára nem ejti el prekncipiált tételét, hanem makacsul alkalmazza a gyakorlat tényeinek értékelésére, aminek az a következménye, hogy helyenként teljesen tarthatatlan, abszurd következtetésekre jut.

Hogy ezzel a módszerrel nem lehet termékeny munkát végezni: annak tanulságos példája, az előttünk fekvő dolgozat. Emellett mivel a szerző nem elégszik meg a tények egyszerű leírásával, hanem elméletileg is értékesíteni akarja azokat, elméleti szempontjai pedig kidolgozatlanok — az előadása is híjján van a kellő szabatosságnak és világosságnak; —az össze-

hordott statisztikai anyag nagy tömegével fárasztja az olvasót, anélkül, hogy sokat mondana.

A munka tehát nem üti meg azt a mértéket, hogy a pályadíj kiadható volna számára.

Budapesten, 1915. június 16.

Dr. Czakó Zsigmond s. k.

Dániel Arnold s. k.

Vágó József s. k.

A bírálati jelentés alapján a Társaság választmánya hosszabb vita után Zigány Zoltán indítványára nem adott megbízást a munkaterv kidolgozására.

A választmány bizottságot küldött ki, amelynek feladata, javaslatot tenni a pályadíj hováfordítása tárgyában.